

A FORDÍTÁS ARCAI 2022

A fordítás arcai 14, 15 és 16 című
konferenciák előadásaiból

Szerkesztette:
Vermes Albert

A FORDÍTÁS ARCAI 2022

A FORDÍTÁS ARCAI 2022

A FORDÍTÁS ARCAI 14, 15 ÉS 16 CÍMŰ KONFERENCIÁK ELŐADÁSAIBÓL

Szerkesztette:
Vermes Albert

Szerkesztette:
Vermes Albert

Nyelvi lektor:
Báthory Kinga

Szakmai lektorok:
Antal Éva
Kaló Krisztina
Sohár Anikó
Vermes Albert

ISBN 978-963-496-292-2 (Online)

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem rektora
Megjelent az EKKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Kusper Judit
Tördelés: Molnár Gergely
Megjelent: 2025-ben

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
REICHMANN ANGELIKA	
Egy trilógia két fordítóval: J. M. Coetzee Jézus-könyvei.....	9
GYURIS NORBERT	
Címfordítás a kereskedelmi kiadói gyakorlatban	23
KICSÁK LÓRÁNT	
Idiómák filozófiai szövegekben: Derrida-szövegek fordításához.....	38
SZÉP BEÁTA	
A gazdasági szaknyelv orvosi metaforáinak fordításáról.....	58
MURÁNYINÉ ZAGYVAI MÁRTA	
A terminológiai adatlapok a fordítóképzésben	77

ELŐSZÓ

Az elmúlt évek során több kötetben adtuk közre az Eszterházy Károly Egyetem (2021-től Eszterházy Károly Katolikus Egyetem) Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézetének, illetve Fordítástudományi Kutatócsoportjának szervezésében évente megrendezett, *A fordítás arcai* című fordítástudományi műhely-konferenciákon elhangzott előadások anyagából készült tanulmányokat. Ahogyan a konferenciasorozat címe is utal rá, célunk e rendezvény szervezésével az, hogy minél több oldalról bemutassuk ennek az életünk minden területét átszövő tevékenységnek a kérdéseit, és hogy alkalmat nyújtsunk a különböző szemléletmódokat képviselő nyelvészeti, irodalmi, nyelvfilozófiai, gyakorlati stb. megközelítések bemutatására és termékeny párbeszédére. Bár 2019-et követően a pandémia megnehezítette a konferencia szervezését, a munkával nem álltunk le, és 2020-ban online módon, majd azt követően ismét személyes jelenléttel minden évben sor került egy-egy újabb szakmai találkozóra. Az újabb kötetek kiadásáról sem tettünk le, és most ennek eredményét tárjuk az Olvasó elé: jelen kötetünk az elmúlt néhány év munkáját bemutató tanulmányokból ad válogatást.

Reichmann Angelika az irodalmi Nobel-díjas J. M. Coetzee 2014 és 2020 között magyarul megjelent Jézus-trilógiájának (*Jézus gyermekkora*, *Jézus iskolái*, *Jézus halála*) magyar fordításait elemzi. A trilógia meghatározó stílusjegyeinek a magyar fordításművekben beazonosítható megjelenéseit vizsgálva arra keresi a választ, milyen hatással volt e hármas szövegegység stilisztikai megformáltságára az a tény, hogy a három regény két különböző fordító – az első kötet Kada Júlia, a második és a harmadik pedig Szieberth Ádám – munkája.

A kötet második írása a műfordítás egyik sarkalatos kérdését, a címek fordítását veszi górcső alá. Ismert tény, hogy egy adott mű forrásnyelvi címe sokszor jelentősen megváltozik a célnyelvi változatban. Hogy ez miért történik így, arra a címfordítást befolyásoló nyelvi, kulturális és gazdasági tényezők vizsgálatával kaphatunk választ. Gyuris Norbert tanulmánya a címfordítás elméletének és kereskedelmi kiadói gyakorlatának szétválását elemezve három szöveg, egy kultúrtörténeti szakkönyv és két populáris regény példáján keresztül mutatja be, hogyan befolyásolhatja a címek fordításának az elmélet által leírt lehetőségeit a könyv mint tömegfogyasztásra szánt termék létrehozásának kulturális és gazdasági kontextusa.

Kicsák Lóránt Jacques Derrida filozófiai szövegeinek fordítása kapcsán elmélkedik írásban a Derrida által a filozófiáról, a dekonstrukció lényegéről és feladatáról, a filozófia nyelviségéről, a fordíthatóságról, a fordítás paradox jellegéről, fordítás és dekonstrukció viszonyáról mondottakról. Mindezeket gyakorlati példák, Derrida-szövegekben található

idiomatikus kifejezések fordítási lehetőségeinek boncolgatásával szemlélteti, aminek révén arra is rávilágít, hogy a szövegek fordítási problémáinak elemzése és magyarázata bizonyos értelemben ekvivalens e szövegek értelmezésével.

A következő, Szép Beáta által írt tanulmány a gazdasági szakszövegekben előforduló orvosi metaforákat és azok fordítási lehetőségeit elemzi számos példa segítségével. A gazdasági szakszövegekben található metaforák fordítási stratégiáinak bemutatását követően szót ejt az orvosi metaforák megjelenésének történeti háttéréről, majd konkrét metaforákat vizsgál a lehetséges fordítási megoldások szempontjából. Elemzésével azt az álláspontot igyekszik alátámasztani, hogy a szakfordítás során a szótári megfelelővel szemben az adott szaknyelvi közegben releváns terminusjelentésre kell fókuszálnia a fordítónak, aminek olyan következményei vannak a szaknyelvi szövegekben, mint például a terminusok következetes ismétlése, ami nem stilisztikai hiba, hanem a szaknyelvi szövegek egyik sajátossága.

A kötetet záró írásban Murányiné Zagyvai Márta rövid elméleti és gyakorlati áttekintést ad az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem fordító és tolmács mesterképzésében részt vevő hallgatók által a terminológiai kurzusaik, majd diplomamunkájuk részeként készítenő terminológiai adatlapok összeállításával kapcsolatos, a hallgatók számára gyakran problémát jelentő kérdésekről. A terminus fogalmának tisztázása után a terminusok kétféle megközelítési módjáról ír, majd a terminológiai adatlapok célját, az adatlapokon szereplő adattípusokat, illetve az adatközlés nehézségeit tárgyalja, és a fentiek fényében javaslatot tesz a terminológiai adatlapoknak a képzés céljait szolgáló módosítására.

E kötetünket – ahogyan az összes korábbi is – abban a reményben készítettük, hogy minden, a fordítás iránt érdeklődő olvasó talál benne valamit e rendkívül színes és szerteágazó tevékenység valamelyik területéről, amit átgondolásra és továbbgondolásra érdemesnek tart majd, legyen az a szépirodalom, az ismeretterjesztő irodalom, a filozófia vagy a szakszövegek fordítása, vagy éppen a fordítás oktatása. Kellemes és hasznos olvasást kívánok!

A szerkesztő

EGY TRILÓGIA KÉT FORDÍTÓVAL: J. M. COETZEE JÉZUS-KÖNYVEI

A dél-afrikai születésű J. M. Coetzee műveinek hányattatott magyar fordításrepciójáról több szó esett már (Bényei 2003: 8; Bényei 2005: 25; Reichmann 2019a: 9–26), különösen az irodalmi Nobel-díj elnyerése (2003) után indított életműsorozatok kapcsán. E fordítástörténet egyik meghatározó eleme, hogy Coetzee szinte minden regényét más-más fordító tollából olvashatjuk magyarul. Kivételt az utóbbi évekig csak *A semmi szívében* (2003) és a *Foe* (2004) képeztek: mindkettő Babits Péter munkája. Számomra ez akár a fordításművek problematikuságának egyik kulcsa is lehet, hiszen az életmű darabjainak más-más általi fordítása feltehetőleg a stilisztikai folytonosság, egy egységes és sajátos magyar „Coetzee-stílus” kialakulása¹ ellen hat.² A szépirodalmi fordítás sikerének kulcsa – és mégis talán legnehezebben megragadható aspektusa – pedig éppen a stílus (vö. Popovič 1980: 57–58; Józan 2009: 251–254; Parks 2014: 13–14). Coetzee szövegeinek gyakran csalókan egyszerű felszíne alatt – „gyémánt keménységű” és „megtévesztően száraz” (Kannemeyer 2013: 251, 346) narratíváiban – az egész életművet behálózó végtelenül összetett metaforarendszerek bontakoznak ki, amelyeket teljességükben csak a Coetzee-regények egymással és egyéb világirodalmi alkotásokkal fennálló intertextuális összefüggései világítanak meg.³ Mindezek fényében a 2014 és 2020 között magyarul megjelent Jézus-trilógia (*Jézus gyermekkora*, *Jézus iskolái*, *Jézus halála*) fordítási szempontból a korábbi szomorú recepciótörténet logikus folytatásának ígérkezett: a stílusában feltételezhetően, de történetében mindenképpen folytonos három kötetet sem sikerült egy fordító következetes tolmácsolásában közreadni. Az első kötet a hatalmas fordítói múlttal rendelkező, szakmailag elismert, József Attila-díjas Kada Júlia,

1 A fordításmű a műfordítás helyett Józan Ildikó következetesen használt, mintegy kritikai fordulatot jelző terminusa, amely „rokon Gideon Toury ‘feltételezett fordítás’ fogalmával” (Józan 2009: 14). Józan a fordításmű műalkotás, a fordítási folyamat alkotási folyamat jellegét hangsúlyozza (Józan 2009: 251–254). Ebből kiindulva a „forrásmű”-vel való összehasonlítást teljesen figyelmen kívül hagyó, a fordításműveket mint önálló irodalmi műalkotásokat értelmező kritikai megközelítést javasol (Józan 2009: 251–254). Bár jelen tanulmány nem ezt a megközelítést követi, szemléletmódja alapvetően rokon vele: a sajátos magyar „Coetzee-stílus” létének kérdése egyben a fordításművek műalkotás voltának kérdése is.

2 Sajnos Coetzee esetében az azonos fordító sem a siker garanciája: Bényei Tamás fent hivatkozott két recenziója éppen Babits Péter fordításainak a gyengeségeire hívja fel a figyelmet, többek között.

3 Coetzee korai regényei kapcsán ezen bonyolult összefüggések és sokrétű jelentéstartalmak felfejtésének mintájául szolgál két metafora végigkövetésével Veres Ottilia doktori értekezése (Veres 2017).

a második és a harmadik az „újoncnak” számító Szieberth Ádám munkája.⁴ Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy okoz-e ez a tény stilisztikai törést a trilógián belül, vagy esetleg – legalább e háromkötetes szövegegységen belül – viszonylag új fejezet nyílik-e a magyar Coetzee-fordítások történetében.⁵ A kérdés megválaszolásához a trilógia véleményem szerint meghatározó stílusjegyeit kíséreltem meg beazonosítani, majd azok megjelenését vizsgálom a fordításművekben.

Kiindulópontként megkerülhetetlen a trilógiában megjelenő regényvilág alapvető nyelvi vetülete: az olvasó kétnyelvű – túlnyomóan angol, ám spanyol elemekkel tarkított – regényszöveggel találja szemben magát. A főszereplők, az időződő Simon és a trilógia elején öt év körüli David sorsa ugyanis egy számukra is új, semmilyen az olvasó által ismert, objektíven létező országgal nem azonosítható spanyol nyelvű közegben bontakozik ki. Történetük hat héttel az új hazába érkezésük után kezdődik, annak tudatosításával, hogy most tanulják az ország nyelvét, amelyben még – eredeti és elfeledett önazonosságukat elfedő – új spanyol nevet is kaptak. Kritikai konszenzusnak tekinthető az a megközelítés, amely túlvilágként, egyfajta halál és felejtés utáni életként (Wiegandt 2016: 146, 160; Tajiri 2016: 77, 83–84) értelmezi a trilógia fiktív terét. Hogy a platóni ideák születéskor elfeledett birodalmát is megidéző ország nyelve miért pont spanyol, annak egyik magyarázatául a mű expliciten megnevezett szépirodalmi intertextusa, a *Don Quixote* szolgálhat: a gazdag képzeletvilággal megáldott elhagyott gyermek és az őt kénytelen-kelletlen fiává fogadó, ám megérteni képtelen férfi a búsképű lovag és Sancho Panza párosához hasonlóan vándorol először anyát keresve Davidnak, majd – immár Inésszel, a fogadott anyával együtt – a szabályokat lépten-nyomon felrúgó fiút üldöző törvény elől menekülve. Szövegszinten a szereplőket körülvevő világ spanyol nyelve kódváltásokon keresztül jelenik meg, az elbeszélés alapvetően angol nyelvében idegen zárványokként tűnnek fel a spanyol elemek: „They hurry. *Centro de Reubicación Novilla*, says the sign. *Reubicación*: what does that mean? Not a word he has learned” (Coetzee 2013: 1. fejezet).⁶

A Coetzee regényeinek többségére jellemző elbeszélőtechnika – jelen idejű egyes szám harmadik személyű elbeszélés egy szereplő, jelen esetben Simón tudatán keresztül – közelebbi vizsgálata a (spanyol) nyelv kényszeréből kibontakozó komplex problémakörre

4 A fiatalabb generációhoz tartozó Szieberth Coetzee időközben minden eddigi magyar tolmácsolójánál kiterjedtebb fordítói tevékenységgel kapcsolódott az életműhöz. Ez 2018-ban indult a *Jézus iskoláival*, majd a következő évben Sebestyén Éva 1980-as fordításának (*A barbárookra várva*) a revíziójával folytatódott. 2020-ban Coetzee-esszékötlet jelent meg az ő fordításában, illetve a *Jézus halála*.

5 Azért csak viszonylag, mert Bényei Tamás 2008-as *Alkonyvidék* címen megjelent fordításműve már teremtett precedenst a művészileg sikeres fordításra az életműben. Bővebben l. Reichmann 2019b.

6 Kiemelés itt és a továbbiakban az eredeti szerint: a trilógiában a spanyol nyelvi elemeket következetesen elkülönítik tipológiaiailag az angol szövegtől.

irányítja a figyelmet, nevezetesen a nyelvi, és még inkább az elbeszélői kompetencia hatáira. A fenti idézetből is láthatóan az események Simón nézőpontjából, az ő – már itt is feltűnően hiányos – értelmezésében jelennek meg: itt és a továbbiakban ő az a *he*, akinek egyszerűen nincs meg a megfelelő szókinccse a spanyolul megnevezett valóságelemek beazonosításához, elvonatkoztatva, a (spanyol) nyelvben leképezett világ megértéséhez. De vajon csak a spanyol nyelv terén elégtelen a kompetenciája? Valójában, ahogyan a harmadik személyű elbeszélői hang és Simón nyelvezete, ugyanúgy az angol és a spanyol határai is összemosódnak a szövegben. Az irodalmi hagyományban bevett fogással Coetzee azt feltételezti olvasóival, hogy a – szórványos kódváltásokkal – angolul közölt dialógusok valójában spanyolul zajlanak a szereplők között, azaz angol változatuk mintegy a Simón által felfogott spanyol eredeti fordítása a személytelen elbeszélő tolmácsolásában. Mármost ott, ahol Simón érti a szöveget: a kódváltás ott jelenik meg, ahol számára (még) értelmezhetetlen szavakba, kifejezésekbe ütközik:

‘Señora Weiss seems to have gone home,’ he says. ‘Is there not something you can do? Do you not have a – what do you call it? – a *llave universal* to open our room?’
‘*Llave maestra*. There is no such thing as a *llave universal*. If we had a *llave universal* all our troubles would be over.’ (Coetzee 2013: 1. fejezet)

Mivel a Simón tudata által meghatározott narráció nyelvi összetettségében és hangnemében nem különbözik lényegesen a dialógusoktól, tulajdonképpen a szöveg egésze olvasható egy ismeretlen, ám bizonyosan nem túl magas nyelvi színvonalú spanyol eredeti – az elbeszélő által létrehozott – feltételezett fordításaként.⁷ Egyúttal pedig egy olyan értelmező szövegeként, aki maga is tudatában van azoknak a messzemenő következményeknek, amelyekhez saját – és embertársai – korlátozott nyelvi kompetenciája vezet: „What do you think I am doing in this country where I know no one, where I cannot express my heart’s feelings because all human relations have to be conducted in beginner’s Spanish?” (Coetzee 2013: 13. fejezet) Érkezése után sokáig a regényvilág minden lakója egy „kezdő szinten” elsajátított idegen nyelven kommunikál, miközben anyanyelvét – múltját és identitását – elfeledte. Simón értetlensége e világban maga az emberi létállapot, az ő és a személytelen elbeszélő összemosódó tudatán keresztül megformált angol regényszöveg határait pedig mintegy Simón spanyol kompetenciájának szűk

7 Gideon Toury meghatározása szerint „egy feltételezett fordítás mindig egy célkultúra szövege, amelyről jogunk van próbaképpen feltételezni, hogy létezik egy másik szöveg, másik kultúrában és nyelven, amelyből bizonyos átviteli folyamatok eredményeképp eredeztethető, s amelyhez most bizonyos viszonyok fűzik, s amelyek közül néhányat – az adott kultúrán belül – szükségesnek és/vagy elégségesnek tekintünk” (Toury 2007: 328).

korlátai jelölik ki. Az olvasó ezen (nyelvi) értetlenség börtönébe zárt s ezért nem szándékosan, de mégis csak megtevesztő, megbízhatatlan elbeszélő sorai között kénytelen olvasni. Ha tetszik, Coetzee regényeinek korábban említett, csalókán egyszerűnek tűnő felszíne itt egyfajta nyelvi bűvészműtárvány következménye, s felbecsülhetetlen, az elbeszélői tudat számára a nyelven keresztül hozzáférhetetlen mélységeket takar.

Noha az ismeretlen nyelv korlátainak jelentős része idővel – és tanulással – leküzdhetőnek tűnhet, Simón nyelvi kompetenciájának javulása nem vezet mélyebb (ön)megértéshez. Miközben ugyanis a spanyol nyelvvel való küzdelmének szövegbeli nyomai egyre ritkábbá válnak, az is egyre nyilvánvalóbb – számára is –, hogy az új haza társadalmi normáinak ereje az egyént érzelmeinek elfojtására kényszeríti, Simón számára pedig csupán a ráció keretein belül értelmezhető és a logika nyelvén megragadható felszín teszi hozzáférhetővé. Simón – és az elbeszélői tudat – nyelvi fejlődésének bizonyítéka, hogy a második részben a szereplő szintet lép: be tud iratkozni a spanyol fogalmazás alapjait oktató kurzusra, melynek előfeltétele a beszélt nyelv ismerete („a command of spoken Spanish” [Coetzee 2016: 15. fejezet]). A helyzet alapvető ironiája – bár ennek felismerése nyilvánvalóan meghaladja Simón és az elbeszélő kompetenciáját –, hogy miközben Simón az írásban megtestesülő önkifejezés segítségével szeretné feldolgozni érzelmi és identitásválságát, a kurzus deklarált célkitűzései ezzel épp ellentétesek: „We will learn to write clearly, logically, and with good style” (Coetzee 2016: 15. fejezet). A saját vágyai és a kurzus céljai között feszülő ellentét leképeződéseként Simón a kitűzött feladatok megoldásakor – a logikus írás szabályainak formális betartása mellett – képtelen a megadott tematikát követni, és – a maga hátborzongatóan érzéketlen stílusában – az őt valójában foglalkoztató érzelmi impulzusok taglalásába fog. A Simón fogalmazásgyakorlataiból idézett egyes szám első személyű szövegrészletek ismét csak a szereplő és az elbeszélő közötti csekély távolságot bizonyítják, miközben metafikcióként – az szöveg explicit jelentése és performativitása közötti ellentétén keresztül – a Simón íráskísérletében rejtőző ironiák sorát folytatják:

The fourth paragraph, the paragraph that, were he to write it, would be superfluous to the assignment, would be about Dmitri. [...] ‘Here in Estrella I met a man named Dmitri who later gained notoriety as a rapist and murderer. Dmitri has on several occasions ridiculed the way I speak, which strikes him as overly cool and rational.’ He reflects, then replaces the word cool with the word cold. ‘Dmitri believes that the style reveals the man. Dmitri would not write as I write now, in paragraphs linked one to the other. Dmitri would call that passionless writing, as he would call me a passionless man.’ (Coetzee 2016: 15. fejezet)

A szövegrészlet tanúbizonysága szerint Simón önértelmezésének kulcsa hasonmása, Dmitrij, akivel egymás riválisai David apafigura iránti szeretetéért, talán épp azért, mert Dmitrij látszólag mindenben Simón ellentéte: szenvedélyes szerelmes gyilkos. Simón Dmitrij szemén keresztül látja magát, s ezért jelenti ki explicit módon, hogy „rideg,” „racionális” és „szenvedélytelen” (Coetzee 2018: 226). Maga a szöveg megírása viszont annak implicit bizonyítéka, hogy a regényvilág normáihoz képest Simón igenis túl sok érzellemmel bír, azaz nemcsak különbözik Dmitrijtől, hanem hasonlít is hozzá. Ezt erősíti meg, hogy a szöveg implicit tartalmának performativitása érvényesül: Simónt a normák megsértése miatt tanára kizárja a spanyol fogalmazás kurzusról, tágabb értelemben a regényvilág szabálykövető polgárainak közösségéből. Az eseménysor egyszerre hívja fel a figyelmet Simón (ön)értelmezésének végtelenül szűk korlátaira, az egyszerűnek, helyenként szinte bugyutának tűnő szövegfelszín alatt feszülő komplex, ironikus, szinte paradox ellentétekre, és a ráció zsarnoki, az orwelli és huxley-i disztópiákat idéző hatalmára a regényvilágban. Ahol a gyilkosságról, szerelemről, gyermeke szeretetének elvesztéséről az esszéírás szabályai szerint, ámde maximum két tagmondatból álló, kerek, szűkszavú mondatokban érkező Simón túl szenvedélyesnek számít, ott vajon mi lehet az emberi ideál?

A fentebb idézett „ridegség” és „szenvedélytelenség” természetesen Coetzee kritikusainak sem kerülte el a figyelmét. Yoshiki Tajiri számára a *kései stílus* (*late style*) fogalma szolgál a legkézenfekvőbb magyarázattal – mentséggel? – Coetzee „nagyon egyszerű” (Tajiri 2016: 72) írásmódjára. Tajiri egyrészt Coetzee önreflexiójára, másrészt Edward Said belátásaira támaszkodik a *kései stílus* meghatározásához. Ami Coetzee-t illeti, véleménye szerint a *kései stílus* „alapja az egyszerű, visszafogott, díszítetlen nyelv ideálja, és az, hogy a valóban fontos kérdésekre összpontosítsunk – akár élet-halál kérdésekre” (id. Tajiri 2016: 79).⁸ Ennél némileg kevésbé pozitív Edward Said definíciója, aki szerint a *kései stílus* jellemzői „a világtól való visszavonulás, önidézés, manírosság” (Tajiri 2016: 80).⁹ Más szóval, e stílus központi eleme egyfajta mesterkélttség avagy modorosság, és – feltehetőleg az önmegújulás képességének fogytával – a szöveg egyre többször idézi az író saját életművét, azaz fordul a szerző önnön kliséibe.

Bár a *kései stílus* ismérveként megjelölt önidézés gyakorisága nyilvánvaló a Coetzee saját regényeivel fennálló – később említendő – szövevényes intertextuális kapcsolatok terén, a Jézus-trilógia végtelen, vagy inkább végletes stilisztikai egyszerűsége és szenvtelensége az amerikai minimalizmus párhuzamaként is értelmezhető. Az irodalmi minimalizmus legfontosabb sajátosságai – a szenvtelen, száraz, objektív stílus, amely

8 Saját fordítás.

9 Saját fordítás.

a mindennapi tapasztalatokat közvetlenül, magyarázat nélküli jeleníti meg, miközben pszichológiai távolságtartás jellemzi az eseményektől és a karakterektől (Clark 2012: 106) – jól felismerhetők a korábban idézett szöveghelyeken, de az elbeszélést meghatározó Simón tudatának és nyelvezetének, s így a trilógia teljes szövegének is alapvető jellemzői.

Az önidézés – illetve a tágabb értelemben vett szövegköziség – azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert az igazán működő fordításmű egyik fontos ismérve, hogy megteremti a célnyelvi kultúrában saját kontextusát, intertextuális hálóját (Józan 2009: 261–263). A Jézus-trilógia egyrészt rendkívül gazdag szövegközi utalásokban – olyannyira, hogy Tajiri, nyilvánvaló pejoratív felhanggal, „irodalmi élménypark”-ként, „paródiává alacsonyított irodalom”-ként utal rá (Tajiri 2016: 74).¹⁰ A trilógia legfontosabb explicit intertextusa az Újszövetség, amelynek – például Tajiri meglátása szerint is – szisztematikus újraírása (Tajiri 2016: 73): a címek és bibliai nevek által megalapozott párhuzamok talaján a fő cselekményszál, s így a trilógiai végkifejlete is értelmezhető bibliai parafrázisként. Ugyancsak nehéz lenne figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a regényvilágban egyetlen szépirodalmi alkotás van fizikailag jelen könyv formájában, ez pedig az *An Illustrated Children's Don Quixote* – David kedvenc olvasmánya, amelyet mindenhová magával hurcol.¹¹ Ha tetszik, a trilógia lehetséges disztópikus olvasatának alapja lehet az a tény, hogy e látszólag tökéletes világból – Ray Bradbury *Fahrenheit 451*-ének mintájára (1953) – az irodalom emléke is kiveszni látszik. Azaz Coetzee olyan potenciális jövőképet vetít előre, amely a képzelet világának radikális elnyomásán alapszik, vagy amelyben már az elnyomása is szükségtelen, mert a fikció olvasása iránti igény – az arra való képességgel együtt – elhalt az emberekben. Ennek emblémája lehet az a tény, hogy Cervantes klaszszikusa is csak lebutított változatban maradhat fenn a ráció rideg birodalmában, ahol az irodalmi múlt relikviája, a modern regényirodalom alfája leszakított gerinccel tud csak észrevétlenül elrejtőzni a könyvtárban, a barkács- és szakácskönyvek és egyéb hasonlóan hasznos kiadványok serege alatt. Olvasását is csak gyakorlati célok igazolhatják: maga az olvasni tanulás szükségessége s persze a spanyol nyelvi kompetencia fejlesztése (Coetzee 2013: 18. fejezet).

A trilógia implicit szövegközi kapcsolatainak tárháza, amely sok esetben első körben Coetzee saját korábbi regényeihez vezet, majd azokon keresztül különböző klasszikusokhoz, igazolni látszik Tajiri sommás meglátását: ha tetszik, a trilógia a „Coetzee-témák múzeuma” (Tajiri 2016: 73; 78). A feltételezett fordítás eszközére és egy 18. századi útirajz újraírására alapuló virtuóz elbeszéléstechnikai csavarok fémjelzik Coetzee pályakezdését

¹⁰ Saját fordítás.

¹¹ A trilógia gyakran elemzett aspektusáról van szó, melynek részletes tárgyalását jelen tanulmány fókuszsa és terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé. L. pl. Honold (2018), ill. Seshagiri (2013).

az *Alkonyvilág* (2008, *Dusklands* 1974) szövegében, jelezve, hogy számára a (metaforikus) fordítás és a kreatív írás elválaszthatatlanok egymástól (Reichmann 2019a). A jól ismert klasszikus szöveg szisztematikus újraírásának eszköze az 1981-ben, a posztmodern és a posztkoloniális irodalom találkozásának egyik leggyümölcsözőbb évében megjelent, a korszak iskolapéldájaként olvasható *Foe*-t idézi, s vele együtt a *Robinson Crusoe*-t (1719). Az absztrakcióba hajló *chronotopos*, a trilógia valós országgal azonosíthatatlan tere és meghatározatlan ideje Coetzee mesteri, ám igencsak hasonló eljárására emlékeztet *A barbárokra várva* (*Waiting for the Barbarians*, 1980) című regényben, mely egyébként a görög Kavafisz költeményétől kölcsönzi címét. A filozófiai dialógusok viszonylag nagy száma a trilógiát az esszéregényként is olvasható *Elizabeth Costello*hoz (2003) teszi hasonlatossá, amelynek egyik kulcsszövege *A per Kafkától* (1925, *Der Prozess*). Az irodalom halálának implicit víziója a *Szégyen* (1999, *Disgrace*) sötét felsőoktatási látképének logikus folytatása. E regény egyébként olvasható Coetzee szinte egész életművön átívelő Dosztojevszkijel folytatott dialógusának egy fejezeteként is (Reichmann 2017). Mivel a trilógia sem mentes dosztojevszkiji áthallásoktól – Dmitrij egyszerre idézi a három Karamazov testvér egyikét és „az örök férj” színpadias önmegalázásban tetszelgő alakját, a *Don Quixote* újraírása pedig *A félkegyelműhöz* (1869, *Iduom*) vezet, hogy csak a legnyilvánvalóbbakat említem –, a Jézus-regények is felidéznek e folyamatos dialógust. E tény és a szisztematikus újraírás gyakorlata együttesen a trilógiát a *The Master of Petersburg* (1994) című regény reminiscenciájává teszik, amely a Dosztojevszkij–Coetzee-polémia kiteljesedése az *Ördögök* (1871, *Бесы*) következetes újraírásának formájában (Reichmann 2016). A trilógia filozofikus diskurzusai is rokoníthatók a dosztojevszkiji eszmeregény sajátosságaival, miközben utópisztikus felütése a menipposzi satíra olyan modern változatait idézi meg, mint például a *Gulliver utazásai* (1726, *Gulliver's Travels*), illetve legkonkrétabban annak utolsó része, a ráció világának kétértelmű – egyszerre utópisztikus és elrettentő – megjelenítése a bölcs lovak birodalmában. A fordítások szempontjából azonban fontos leszögezni, hogy a „kezdő spanyol” nyelvi komplexitásának határai konkrét idézeteket, stilisztikai reminiscenciákat nem tesznek lehetővé: Coetzee világirodalmi tárháza tematikus allúziók sokaságában testesül meg.

A fenti stílusjegyek áttekintése megerősíteni látszik Rebecca Walkowitz jelentős népszerűsége szert tevő meglátását, amely újfajta kapcsolatot tételez fel a fordítás és a kortárs – globális irodalomként felfogott – világirodalom között, s e kapcsolat eklatáns példájaként Coetzee trilógiájára hivatkozik (Walkowitz 2015: 3–6; vö. Chesney 2022: 74). Jelesül, Walkowitz szerint a kortárs irodalomban

sok regény nem egyszerűen megjelenik fordításban: kezdettől fogva fordításra íródtak. A számítógépes megjelenítésre létrehozott, ún. „digitálisan született” műalkotások mintájára ezeket *fordításban született* regényeknek nevezem. [...] a fordításban

született irodalom a fordításra sokkal inkább médiumaként és eredeteként, mint utólagos eseményként tekint. A fordítás ezen művek esetében nem másodlagos vagy véletlenszerű, hanem az előállításuk feltétele. [...] A fordításban született regények opportunistán közelítik meg a [sokformátumú, multimediális és soknyelvű irodalmi] rendszert. (2015: 3–4)¹²

Bár Coetzee trilógiájában a *feltételezett fordítás* szöveggeneráló eleme a megkérdőjelezhetetlenség látszatát kölcsönzi Walkowitz gondolatmenetének, a coetzee-i életmű tükrében maga az eszköz és a puritán egyszerűségű stílusra törekvés is a szerzőt a kezdetektől foglalkoztató regénytechnikai aspektusok.¹³ Legyenek bár *fordításban született* regények, vagy egy kiüresedő *kései stílus* termékei, vagy akár a minimalizmus szerves folytatásai, a trilógia kötetei stílusjegyeik alapján nem ígérnek az életmű korábbi darabjaihoz mérhető fordítói kihívást. S valóban, a regények tolmácsolása egyik fordító számára sem vetett fel leküzdhetetlen problémákat, megoldásaik szinte elkerülhetetlenül hasonlatosak egymáshoz, a három magyar kötet pedig nyelvi megformáltságában is a folytonosság benyomását kelti.

A regény kétnyelvűségéből adódó kódváltások különösebb kommentárt nem igényelnek: mindkét fordító számára magától értetődőnek tűnik a magyar műfordítói hagyományban napjainkig domináns megoldás alkalmazása, azaz a spanyol nyelvű mondatok és töredékek változatlan beemelése a fordításműbe. Példaként álljon itt egy-egy részlet Kada Júlia és Szieberth Ádám tollából:

Sietnek. *Centro de Reubicación Novilla*, hirdeti az épület felirata. *Reubicación*: ez meg mit jelent? Ezt a szót nem tanulta. (Coetzee 2014: 5)

– És *recordado con afecto*? Jó szívvel emlékezünk rád? Ennyire futja az árvaháztól? [...] Te [Inés] mit gondolsz? Elég a „jó szívvel” a gyerekünknek? (Coetzee 2020: 230)

A fordításművek tehát egységesen megtartják a nyelvi hibriditás explicit jeleit, s ily módon hívják fel a figyelmet a szöveget a regényvilág fikciója szerint létrehozó spanyol–angol/magyar feltételezett fordítási mechanizmus implicit jelenlétére.

¹² Saját fordítás.

¹³ Jelen tanulmány keretei nem nyújtanak lehetőséget Walkowitz álláspontjának részletes cáfolatára, illetve nem is célja Coetzee apológiája a globális irodalom lehetőségeinek opportunistá megragadásaként összefoglalható „vaddal” szemben. Annak belátásán kívül, hogy a *fordításban született* regény kategóriája a viszonylag könnyen fordíthatóság irányába mutat a trilógia kapcsán, Walkowitz – pusztán metaforaként alkalmazott, fordítástudományi alapokat nélkülöző – fogalmának nincs különösebb fordításkritikai hozadéka.

A kódváltás speciális esetének is tekinthető a spanyol nyelvű földrajzi nevek, elsősorban helységnevek használata. Fordítási szempontból azért érdemelnek kitüntetett figyelmet, mert jelentős részük beszélő névként funkcionáló tulajdonnév, amely a fordítási folyamatban többtényezős döntéshelyzet elé állítja a fordítót (vö. Vermes 2015: 16–19), és eltérő fordítói megoldásokat eredményezhet az eredeti alakban való megőrzéstől (átvitel) a *fordítás*on át a *módosítás*ig (Vermes 2003: 93–94; Vermes 2015: 14–15). E beszélő neveket azonban mindkét fordító egyöntetűen eredeti alakjukban őrizte meg, a magas irodalom, illetve a komoly, felnőtt olvasók számára írt műfajok fordítói hagyományához illeszkedve, s ezzel is hozzájárulva a trilógia egységes stílusának kialakításához.¹⁴ E megoldás azt jelenti, hogy a beszélő nevek által hordozott metaforikus jelentések célnyelvi visszaadása helyett a fordítók az adott fiktív világban az üres logikai bejegyzéssel rendelkező prototipikus forrásnyelvi tulajdonnevek, például a személynevek, és a kitöltött logikai bejegyzéssel rendelkező földrajzi nevek egységes kezelését tartják szem előtt (vö. Vermes 2003: 97–98): idegenítő eljárással a spanyol ajkú fiktív világ markereiként kezelik azokat. Ezt az eljárást az is indokolja, hogy jórészt olyan nemzetközi szavakról van szó, amelyeknek szemantikai hozadéka globalizálódó világunkban a minimális idegen nyelvi műveltséggel rendelkező magyar olvasó számára is dekódolható. Példaként említhetők a *Belstar*, *Novilla*, *Estrella*/*Estrellita del Norte*, *Nueva Esperanza* városnevek, David és Simón allegorikus utazásának állomásai. Ezek olyan nemzetközileg ismert elemekből épülnek fel, mint a magyarban jövevényszóként is létező *star* és *villa*, az olaszban és a spanyolban egyaránt ’szép’ jelentést hordozó *bello* vagy az ’új’ jelentésű *nuevo* melléknév, mely alakjában is hasonlít olasz (*novo*) és angol (*new*) ekvivalenseire, akárcsak az ’észak’ jelentésű *Norte*. Némi nehézséget csupán az *Estrella* szó és kicsinyítő képzős alakja jelenthet, bár talán ez is ismerős lehet az azonos jelentésű és nemzetközileg elterjedt *Stella* név alapján. A példák közül egyedül az *esperanza* szó ’remény’ jelentéséről feltételezhető, hogy a magyar olvasók jelentős része számára elvész. Összességében mindkét fordító igazodik a hasonló műfajú és hasonló célközönség számára íródott irodalmi szövegek fordítása során hagyományosan alkalmazott eljáráshoz, amelynek során az alapvetően honosító magyar fordítói hagyományban sem fordítják jellemzően a városneveket (vö. Vermes 1998: 171).

14 Farkas Balázs a témában klasszikusnak számító tanulmányában leszögezi, hogy a „helynevekben és az angolszász nyelvű világ intézményneveiben megjelenő szóneveket olykor közzsói értelmük szerint fordítjuk, többnyire azonban változatlan formában átvisszük a magyar szövegbe” (2009: 25). Ugyanakkor egyéb tulajdonnevek kapcsán kiemeli, hogy a műfordítások gyakran részesítik előnyben a konnotációk közvetítését, és alkalmaznak fordítást olyan tulajdonnevek esetében is, amelyek nem irodalmi szövegben átvitel tárgyát képeznék (2009: 25). A műfajiság szerepét e fordítói döntésekben élesen bizonyítják az olyan esettanulmányok, mint a *Micimackó* (Vermes 2005 [2001]: 110), a *Szentivánéji álom* (Vermes 2005 [2001]: 109–110), a *A gyűrűk ura* (Belényi 2001), a *Harry Potter*-sorozat (Hertelendy 2011) vagy *Az ötös számú vágóhíd* (Vermes 2005 [2001]: 119–130) tulajdonneveihez – köztük beszélő neveihez – kapcsolódó fordítói megoldások rendszerezése és/vagy elemzése.

A szereplő tudatán keresztül történő, de egyes szám harmadik személyű elbeszélés legfontosabb nyelvi hozadéka is hasonlóképpen tükröződik mindhárom fordításmban. Arról van szó, hogy a megszemélyesíten harmadik számú elbeszélő és a szereplő közötti határok elmosódásának jeleként gyakran Simónra hímnemű egyes szám harmadik személyű személyes névmással utal a forrásnyelvi szöveg. A nem kategóriájának hiányában az angol–magyar fordítási irányban ilyen esetekben automatikusan lejátszódó jelentésbővülés – a személyes névmás elhagyásával vagy akár beillesztésével is – félreértéssé tenné a mondatokat, ezért mindkét gyakorlott fordító szükség esetén konkretizál (vö. Klaudy 1994: 156–159), megegyező módon a *férfi* szó betoldásával. Az ismétlődés nem zavaró, viszont mintegy a stílus hathatós védjegyévé válik:

Az ajtó csukva. A férfi bekopog. Nincs válasz.

– Señora Weisst keresem – állít meg a férfi egy arra járó apró termetű, hegyes állú, egérképű asszonyt, aki a központ csokoládészínű uniformisát viseli. (Coetzee 2014: 9)

A férfi kikíséri Ritát; az ajtóból figyel, ahogy takaros, aprócska alakja eltűnik a folyosón. [...]

A férfi korábban soha nem vette észre a hátsó borító belső oldalára ragasztott cédulát. (Coetzee 2020: 263)

Coetzee stílusának végletes egyszerűsége – fakadjon bár a *kései stílus* poétikájából, a minimalizmus utóöngéiből, a globális irodalom opportunizmusából vagy a „kezdő spanyol” korlátain belül megfogalmazott gondolatok feltételezett fordításából – talán egyetlen komoly kihívás elé állítja a fordítókat: hatalmas önfegyellemmel belül kell maradniuk e stílus szűk határain. A korábban idézett szövegrészek tanúbizonysága szerint egyiküknek sem okozott ez gondot: a trológia három kötetében monoton egyhangúsággal követik egymást a Simón gondolatvilágát tükrözni hivatott viszonylag rövid és egyszerű szerkezetű, helyenként aránylag komplexebb szóanyaggal tarkított – l. *egérképű, takaros* –, de mindig szenvtelen tényközlésre szorítkozó mondatok. Ezen a szövegek közötti kapcsolatok kiterjedt hálóját sem változtat sokat, hiszen a tematikus utalásoknak nincs stilisztikai vonzata, nem okoznak törést a narráció stilisztikailag egynemű folyamában. Így van ez az alábbi, a megidézett mű megfelelő szöveghelyeivel összehasonlítva talán a szó szerinti idézethez legközelebb álló, de még mindig nyilvánvalóan a reminiscencia kategóriájába tartozó szövegrészletben is: Dosztojevszkij odúlakójának lázadását idézi fel az, ahogy Simón is a matematika nyelvén, a dosztojevszkiji képlet egy variánsával utasítja el új hazája társadalmi normáit.

Mert építettek egy iskolát külön azoknak a gyerekeknek [...] akik nem tartják be az összeadás meg a kivonás szabályait [...]. Az ember alkotta szabályokat. Hogy kettő meg kettő az négy, és így tovább. (Coetzee 2014: 308–309)

„De hát mi közöm nekem a természet törvényeihez meg a számtanhoz, amikor nekem valahogy nem tetszenek ezek a törvények, és nem tetszik a kétszer kettő négy sem!” (Dosztojevszkij 1975: 67–68)

„a kétszer kettő négy már nem az élet, uraim, hanem a halál kezdete” (Dosztojevszkij 1975: 85)

Összességében elmondható tehát, hogy a Jézus-trilógiában Coetzee stílusának puritán, rideg, és bizonyos mértékig korlátolt egyszerűsége méltó leképeződése úgy a regényvilág disztópikus sajátosságainak, mint az emberi létállapot alapvonásaként ábrázolt meg nem értésnek. A regénynyelv mesterséges elszegényítése egyrészt tükrözi a – művészi értelemben vett – írásbeliség utáni világ és a rációra épülő szenvtelen világlátás embertelen sivárságát, másrészt folytonos ironikus távolságtartásra is kényszeríti az olvasót e korlátolt nézőponttól. Ugyanakkor, az előbbieket ellen hatva, az olvasót újra meg újra rádöbbeníti a nyelv és a megértés korlátaira – arra, hogy maga is Simón–Sancho Panzaként tekint értetlenül a Davidban megtestesülő (talán) csodára, tágabb értelemben a teljességgel soha meg nem ismerhető embertársaira. S persze felmerülhet a kérdés: vajon nem ez a nyelvezet-e Coetzee korunk ellen irányuló kritikájának legélesebb fegyvere is egyben? Nem úgy ír-e, mintha a regényvilágbeli „kezdő spanyol” szinten ragadt és illusztrált gyermekkiadványokon nevelkedett olvasókkal próbálná megértetni magát, akiknek idézni már felesleges, mert maximum tartalmi összefoglalókból ismerik a klasszikusokat? E regénynyelv meghatározó stíluselemei könnyen reprodukálhatók, a létrejött magyar változatok pedig szinte elkerülhetetlenül egységes fordítói megoldásokat alkalmazó, stilisztikailag folytonos, működő fordításművek – mintha csak *fordításban született* volna a trilógia. A jelek szerint Coetzee *kései stílusának* megjelenése a magyar fordításrepcióban is új fejezetet nyitott.

Források

- Coetzee, J. M. 2013. *The Childhood of Jesus*. Melbourne: Text Publishing. E-könyv.
Coetzee, J. M. 2014. *Jézus gyermekkora*. Kada Júlia fordítása. Budapest: Helikon.
Coetzee, J. M. 2016. *The Schooldays of Jesus*. London: Harvill Secker/Vintage Digital. E-könyv.

- Coetzee, J. M. 2018. *Jézus iskolái*. Szieberth Ádám fordítása. Budapest: Athenaeum.
- Coetzee, J. M. 2019. *The Death of Jesus*. Melbourne: Text Publishing. E-könyv.
- Coetzee, J. M. 2020. *Jézus halála*. Szieberth Ádám fordítása. Budapest: Athenaeum.
- Dosztojevszkij, F. M. 1975. Feljegyzések az egérlyukból. Makai Imre fordítása. In *A szelíd teremtetés*. Devecseriné Guthi Erzsébet és Makai Imre fordítása. Budapest: Európa. 53–168.

Irodalom

- Belényi Dániel. 2001. Megjegyzések *A Gyűrűk Ura* névanyagához (helynevek). *Névtani értesítő* 23: 96–106. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2001.11>
- Bényei Tamás 2003. Szóra bírás: a Nobel-díjas J. M. Coetzee világa. *Élet és Irodalom* 2003. október 10: 8.
- Bényei Tamás 2005. Az elveszett történet (J. M. Coetzee: *Foe*). *Élet és Irodalom* 2005. március 25: 25.
- Chesney, D. M. 2022. Late Coetzee Revisited. *International Journal of English Studies* 22.2: 73–89. <https://doi.org/10.6018/ijes.493341>
- Clark, R. C. 2012. Keeping the Reader in the House: American Minimalism, Literary Impressionism, Raymond Carver's „Cathedral.” *Journal of Modern Literature* 36.1: 104–118. *JSTOR*. <https://www.jstor.org/stable/pdf/10.2979/jmodelite.36.1.104.pdf>. (Letöltve: 2022. 04. 07.) <https://doi.org/10.2979/jmodelite.36.1.104>
- Farkas Balázs. 2009. A tulajdonnevek fordításának alapkérdéseiről. *Diadal vagy Viktória, Eugén vagy Jenő? Fordítástudomány* 11.2: 22–35.
- Hertelendy Réka. 2011. Fordítói kihívások és megoldások a magyar nyelvű *Harry Potter*-kötetekben. *Névtani értesítő* 33: 133–45. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2011.12>
- Honold, A. 2018. The Reading of *Don Quixote*: Literature's Migration into a New World. In Mehigan, Tim – Moser, Christian (szerk.): *The Intellectual Landscape in the Works of J. M. Coetzee*. Woodbridge: Boydell & Brewer. 189–210. <https://doi.org/10.1017/9781787441880.010>
- Józan Ildikó 2009. *Mű, fordítás, történet*. Budapest: Balassi.
- Kannemeyer, J. C. 2013. *J. M. Coetzee – A Life in Writing*. Michiel Heyns fordítása. London: Scribe.
- Klaudy Kinga 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata angol/német/francia/orsz fordítás-technikai példatárral*. Budapest: Scholastica.
- Parks, T. 2014. *Translating Style. A Literary Approach to Translation – A Translation Approach to Literature*. 2. kiad. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315759791>

- Popovič, A. 1980. *A műfordítás elmélete*. Zsilka Tibor fordítása. Bratislava: Madách.
- Reichmann Angelika 2016. Possessed by the ‘Exhilarating Monster’: J. M. Coetzee’s Reading of Dostoevsky in *The Master of Petersburg*. *European Journal of English Studies* 20: 139–151. <https://doi.org/10.1080/13825577.2016.1183419>
- Reichmann Angelika 2017. Sztavrogin bűne és bűnhődése: J. M. Coetzee *Szégyen* című regényének dosztojevszkiji intertextusairól. In Gyöngyösi Mária – Banchenko, Alekszandra – Józsa György Zoltán – Palágyi Angela – H. Végh Katalin (szerk.): *Ad vitam aeternam: Tanulmánykötet Nagy István 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, ELTE BTK Orosz Irodalom és Irodalomkutatás Doktori Program. 266–273.
- Reichmann Angelika 2019a. Az eltűnt szókép nyomában: J. M. Coetzee *Disgrace* című regényének magyar fordításáról. In Vermes Albert (szerk.): *A fordítás arcai 2018: A fordítás arcai 12 című konferencia előadásaiból*. Eger: Líceum Kiadó. 9–26.
- Reichmann Angelika 2019b. Coetzee megszólal magyarul: *Alkonyvidék*, avagy fordítás és intertextualitás. *Alföld* 70.9: 107–119.
- Seshagiri, U. 2013. The Boy of La Mancha: J. M. Coetzee’s *The Childhood of Jesus*. *Contemporary Literature* 54.3: 643–653. JSTOR. <https://www.jstor.org/stable/43297927?seq=1>. (Letöltve: 2022. 04. 07.) <https://doi.org/10.1353/cli.2013.0026>
- Tajiri, Y. 2016. Beyond the Literary Theme Park: J. M. Coetzee’s Late Style in *The Childhood of Jesus*. *Journal of Modern Literature* 39.2: 72–88. JSTOR. <https://www.jstor.org/stable/pdf/10.2979/jmodelite.39.2.05.pdf>. (Letöltve: 2022. 04. 07.) <https://doi.org/10.2979/jmodelite.39.2.05>
- Toury, G. 2007. Fordítás – célkultúra. Nemes Péter fordítása. In Józán Ildikó – Jeney Éva – Hajdu Péter (szerk.): *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. sz. végéig*. Budapest: Balassi. 319–337.
- Vermes Albert. 1998. Proper Names in Translation: A Case Study. *Eger Journal of English Studies* 2: 161–177.
- Vermes Albert. 2001. *Proper Names in Translation: A Relevance-Theoretic Analysis*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem.
- Vermes Albert. 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4.1: 89–108. <https://doi.org/10.1556/Acr.4.2003.1.5>
- Vermes Albert. 2005. *Proper Names in Translation: A Relevance-Theoretic Analysis*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Vermes Albert. 2015. A kontextus szerepe a tulajdonnév fordításában. *Névtani értesítő* 37: 9–24. <https://doi.org/10.29178/NevtErt.2015.1>

- Veres Ottilia 2017. *Colonial Encounters in J. M. Coetzee's Early Fiction: Two Tropes of Intersubjectivity*. Debreceni Egyetem. PhD-értekezés. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/241512/VeresOttilia_Disszertacio_titkositott.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (Letöltve: 2022.04.07.)
- Walkowitz, R. 2015. *Born Translated: The Contemporary Novel in the Age of World Literature*. New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/walk16594>
- Wiegandt, K. 2016. J. M. Coetzee's Complicated Migrations. *Poetica* 48.1–2: 145–167. *JSTOR*. <https://www.jstor.org/stable/26382706?seq=1>. (Letöltve: 2022. 04. 07.) <https://doi.org/10.30965/25890530-04801007>

GYURIS NORBERT

CÍMFORDÍTÁS A KERESKEDELMI KIADÓI GYAKORLATBAN

1. Bevezetés

A műfordítás egyik sarkalatos pontja a címfordítás. A cím mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szöveg egyik legfontosabb, emblematis és szerves része, akár szépirodalmi szövegről, szakirodalomról vagy ismeretterjesztő munkáról van szó. A közfelfogás szerint a címfordítás jellemzően a szöveg fordítójának a felelőssége, de ezt az általános nézőpontot árnyalja, hogy a fordítón kívül a szerkesztő és a kiadó szervezeti felépítésének nem a szöveg gondozásával foglalkozó szereplői is jelentős hatással lehetnek a cím végső, publikált változatára. A címfordítás elmélete és gyakorlata sokszor eltérő pályán mozog, és gyakran felmerül a kérdés, hogy egy adott mű forrásnyelvi címe miért változik meg jelentősen a célnyelvi közegben (vagy éppen miért marad azonos), illetve mi a kiváltó oka az eltérésnek (vagy éppen az azonosságnak). A címfordítást befolyásoló tényezők vizsgálatával tisztábban látható, hogy a végső címváltozat kialakításában a fordítási és kiadói folyamatban részt vevő szövegformáló erők milyen hatással vannak a megjelent termékre, illetve a fordítás során miért a cím fordítása jelenti az egyik legjelentősebb kihívást. Ez a tanulmány a címfordítás elméletének és kereskedelmi kiadói gyakorlatának gyakori szétválását három szöveg címfordításán keresztül szemlélteti. Kasia Boddy *A boks története* (2010) című szakkönyve egyaránt szemlélteti a szöveg piaci pozicionálásának és a címfordításnak az egymásra gyakorolt hatását. A könyv példaként szolgál a forrásnyelvi és célnyelvi kulturális közeg különbözőségéből adódó fordítási nehézségekre, különös tekintettel a címnek a kereskedelmi könyvkiadásban betöltött meghatározó szerepére. Stephen Chbosky *Egy külön srác feljegyzései* (2012) és Emma Donoghue *A szoba* (2011) című regényei populáris irodalmi szöveggként reflektálnak a címfordítás nyelvi és kulturális aspektusaira. Mindhárom szöveg magyar fordítása a felgyorsult és emiatt az idő szorításában vergődő kereskedelmi könyvkiadás tömegfogyasztásra szánt terméke, ami meghatározta a cím retorikai, nyelvi és kulturális jellegét, illetve leszűkítette azokat a címfordítás elmélete által lefektetett, a szakirodalomban meghatározott lehetőségeket, amelyek a kiadói folyamat résztvevőinek a rendelkezésére álltak.

2. A címfordítás elméleti szempontjai

A cím fordításának elmélete és kereskedelmi kiadói gyakorlata sokszor eltér egymástól. A címfordítás szakirodalomban tárgyalt aspektusai a fogyasztásra optimalizált termék gyártói folyamatában kevés szerepet kapnak, ennek oka az elméleti megfontolások elitista, minden apró részletre kitérő, gyakran irreálisan magas és ellentmondásos minolta és ezeknek az elvárásoknak megfelelni nem tudó tömegtermelés közötti törésvonalban található. Annak ellenére, hogy a cím fordítása kiemelt jelentőséggel bír egy szöveg célnyelvi elhelyezésében, a rendelkezésre álló elméletek meglehetősen szűkmaróan bánnak a címfordítás jellegzetességeinek leírásával. A címfordítás elméletében a cím a szöveg része, konnotatív módon reprezentálja a szöveget, miközben denotációs feltételeknek is meg kell felelnie. Emellett a cím fordításában kiemelt szerepet kap a pragmatikai szempont is; a textuális, konnotatív és denotatív elvárások mellett legalább ennyire fontos kritérium, hogy a címfordítás a célnyelvi kulturális és szemantikai kontextusban is működőképes legyen.

A címfordítás elméletének egy magától értetődő, de a kereskedelmi szövegek fordításában nem mindig egyértelműen érvényesíthető aspektusa, hogy a fordító a cím fordításakor szabad kezet kap, kiválaszthatja a számára legkedvezőbbnek tartott változatot. A fordítónak joga van megváltoztatni a szöveg címét (Newmark 1988: 156), így a fordításelméleti megfontolások szempontjából a célnyelvi címváltozat a fordító számára legkedvezőbb verzió. Ennek ellenére a címfordítás összetett folyamat, számos kritérium értékelése után a morfológiai, szemantikai, pragmatikai, kulturális stb. tényezőket is figyelembe veszi. A cím fordításának egyik legfontosabb aspektusa mégis az, hogy a fordítás egysége a teljes lefordítandó szöveg (Newmark 1988: 54). Ebből az következik, hogy a cím a szöveg szerves része, a forrásnyelvi szöveg teljes textusát leképezi és reprezentálja, illetve nem hagyható figyelmen kívül a szöveg és a cím rész-egész kapcsolata, mert a cím a szövegnek olyan emblemikus hordozója, amely a szöveg részeként kiemelt szerepet kap a szöveg textualitásában. A cím fordításának nehézsége a textuális és kontextuális jellegének együttállásából fakad. A cím hídként köti össze a szöveg textualitását és társadalmi-kulturális kontextusát, ezek közös metszetében kell betöltenie a szerepét. Miközben a textualitás részeként meghatározó jelentőséggel bír a szövegi jellemzők kialakításában, a cím a kontextus része is, és ezt figyelembe kell vennie a fordításnak, mert a cím a szövegben meghatározott szerepe alapján nyeri el „identitását” (Briffa és Caruana 2009: 3), amely meghatározza kontextuális pozícióját is. Az identitás koncepciója a fordítástudományban meglehetősen idegen terminológiai háttérének használata arra enged következtetni, hogy a címfordítás komplexitását az önazonosság, vagy még inkább a textuális azonosság, a megfeleltethetőség elve is irányítja. A cím fordításának

rendezőelve az elválaszthatatlanság (Briffa és Caruana 2009: 14), vagyis a cím emblematikusan megidézi a szöveget, amelynek része is egyben, így a fordítónak ismernie és alkalmaznia kell a kanonikus címfordításokat. Mivel a szöveg címe legtöbbször csupán hivatkozásként szolgálva evokálja és beazonosítja a szöveget, fordítói hibának minősül, ha a már lefordított és a társadalmi-kulturális kontextusba beágyazódott, kanonikussá vált cím helyett egy alternatív változatot alkalmaz a fordító, hacsak nem az eredeti szöveg újrafordításáról van szó.

A cím fordításának a textus és a kontextus közös halmazában elfoglalt pozícióját tovább árnyalja, hogy a cím nemcsak denotatív szempontból meghatározó, de fordításában a konnotáció is kiemelt szerepet kap. A konnotációk többsége a nyelvi kompetencia része (Nord 2005: 102), amely legtisztább formájában az alapszókinszhez tartozó jelentésekben érhető tetten, de a nem standard nyelvhasználat, a dialektusok, a zsargonok, regiszterek stb. tovább árnyalják a konnotáció szerepét. Például a vékony testalkat megjelölésére több morféma is használható az angol nyelvben, és azonos jelentésű szinonimáknak tűnnek, a konnotációjuk a kompetens anyanyelvi beszélő számára azonban egyértelműen kijelöli a szemantikai-pragmatikai mezőket, mert a különböző konnotációk alapján a jelentések szétválaszthatók. A *thin* használata semleges (neutrális) jelentést hordoz, a *slim* főleg pozitív jelentéstartománnyal bír, miközben a *skinny* elsősorban negatív asszociációkat kelt (Carter 2014: 116). A konnotáció az azonos paradigmába tartozó elemek strukturális különbségét emeli ki, és jelentős szerepe van abban, hogy megkülönböztesse egymástól az eltérő konnotatív jelentéssel rendelkező paradigmatiszus elemeket, a hasonló szemantikai alapokra épülő szinonimákat. Nida és Taber kiemeli a konnotáció jelentésre gyakorolt hatásának fontosságát, és a konnotáció három forrását azonosítja, amelyeknek mindegyike módosítja a jelentést. Az első a társított nyelvhasználok asszociációs hálózata, vagyis milyen beszélő, hogyan és mikor alkalmazza az adott szakkifejezést vagy szót. A második elem a pragmatikai sík megnyilatkozásfüggő hatása, miszerint ugyanaz a beszélő más megnyilatkozásban eltérő értelemben használhatja ugyanazt a szót. A harmadik szempont a szó nyelvi beágyazottságát, a szóra jellemző nyelvészeti jellemzőket veszi figyelembe, illetve a nyelvi alapkészlet jelentőségét emeli ki (Nida és Taber 1974: 92–93). A konnotatív jelentést módosító mindhárom szempont jelentős szerepet kap a cím fordításakor, mert csak ezek figyelembevételével teljesíthetők a címfordítással szemben támasztott szemantikai és poétikai elvárások: miként Peter Newmark rámutat, a cím és az alcím legyen tetszetős és figyelemfelkeltő, valamint mutasson önmagán túlra (Newmark 1988: 56), mint például Salman Rushdie *Az éjjeli gyermekei* (eredetiben *Midnight's Children*) című regényének történelmi allúziókban bővelkedő, allegorikus, szemantikai játékra épülő, kiterjedt konnotációs apparátust megmozgató címe.

A konnotáció indirekt módon bővíti a jelentéstartományt, és ezt a címfordításnak is figyelembe kell vennie. Newmark szerint bármely cím csak deskriptív vagy allúziós lehet (Newmark 1988: 57, 156), és miközben a szépirodalmi művek fordításakor kívánatos, hogy a cím deskriptív módon megjelenítse a forrásnyelvi változat szó szerinti értelmét (pl. *Száz év magány*), az allúziós vonatkozásoknak is meg kell felelnie olyan mértékben, amennyire csak lehetséges és szükségszerű (Newmark 1988: 57). A deskriptív és allúziós elvárások metszetében a stílus meghatározó szerepet játszik, amely nem csupán irodalomesztétikai szempontból alakítja a cím célnyelvi megfelelőjét, hanem a jelentéstartományt konnotációs és allúziós jelentésekkel is gazdagítja. A címfordításnak követnie kell a forrásnyelvi stílust (Kelan és Wei 2006: 11), mint például Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* című regényciklusa második kötetének az esetében (*Bimbózó lányok árnyékában*). Nida és Taber kívánatosnak tartja, hogy a fordítás a forrásnyelvi üzenetnek a célnyelvben fellelhető legtermészetesebb megfelelőjét alkalmazza elsősorban a jelentés, másodsorban a stílus tekintetében (Nida és Taber 1974: 12). A cím fordításakor tehát össze kell egyeztetni a deskriptív, denotációs, szó szerinti jelentést és a konnotációs, allúziós, valamint stilisztikai szempontokat is.

3. A címfordítás gyakorlati aspektusai

A címfordítás komplexitását tovább növeli a kereskedelmi kiadói gyakorlat jellege. Miközben a címfordításnak nyelvileg reflektálnia kell a szöveg egészére, a deskriptív és allúziós jelentéstartományra, valamint az olvasói elvárásokra is, a szöveg megjelenésének a kontextusa és az azt formáló számos kiadói szempont és résztvevő is befolyásolja a cím célnyelvi megformálását. A kereskedelmi könyvkiadás a fogyasztói társadalomban jellemzően termékként tekint a megjelenő kiadványokra. Ennek megfelelően a címfordításkor a paratextualitás, amely a szöveget körülvevő addicionális textualitásként magába foglalja a könyv méretét, alakját, előlapját, illusztrációit, tipográfiáját stb. (Genette 1982: 31–32), és a grafikai elemek, a borító, a fülszöveg, illetve a termék aktualitása (pl. az ünnepek és a könyvfesztiválok előtti dömping) mind módosíthatják a cím fordítását, amely egyes esetekben kifejezetten alárendelődik a gazdasági vállalkozás profitorientált működési modelljének. A cím ugyanakkor a kiadó pénzügyi érdekeinek megfelelően módosíthatja a könyv besorolását a különböző zsánerekbe, kategóriákba, és a könyv terjesztésének lehetőségeit, a könyvpiacra elfoglalt helyét is befolyásolja. Szélsőséges esetben a kiadó a külföldi megjelenéstől eltérő piaci résbe pozicionálhatja a könyvet, amely hátrányosan érinti a címfordítás pontosságát. Ennek eredményeként a cím denotációja és konnotációja is megváltozhat a célnyelvi kulturális kontextusban, ami az eredeti cím

és annak fordítása közötti anomáliát eredményez. A kiadó ideális esetben nem hagyja, hogy a címfordítás szakmai kritériumai háttérbe szoruljanak, és egy kompetens fordítóval, valamint képzett szerkesztővel egyeztetve egy gondozott, igényes, a legnagyobb nyelvi és (inter)kulturális körültekintéssel megformált szöveget publikál. A körültekintő kiadó nem csupán a kiadói folyamat egy-két szereplőjére támaszkodik, hanem csapatmunkaként fogja fel a könyv megjelentetését: a fordító és a szerkesztő közös kreatív-szakmai felelősségét támogatja a kiadói szerkesztő, lektor, korrektor, grafikusok, marketinges szakemberek stb. hálózata is. A címfordítás elméleti és gyakorlati jellege ennek ellenére élesen elválík egymástól: miközben az elmélet a nyelvi és a kontextuális mátrixra koncentrál, a gazdasági, piaci és pénzügyi érdekeket nem minden esetben sikerül összeegyeztetni a címfordítás elméleti aspektusaival a kiadás során. A következő három példa a címfordítás elméleti és gyakorlati aspektusainak a különbségét vizsgálja egy szakkönyv és két populáris irodalmi alkotás szempontjából.

4. Boksztörténet és diskurzusváltás

Casia Boddy *Boxing: A Cultural History* című 2008-as boksztörténeti szakkönyve 2010-ben jelent meg magyar fordításban *A boksztörténet* címmel. A címválasztás pontosan kijelöli a problémát: mi lehet az oka, illetve milyen következményei vannak egy könyvcím ilyen mértékű módosításának, ha figyelembe vesszük a fordítástechnikai és piaci szempontokat is. A magyar cím a történeti háttérre helyezi a hangsúlyt, miközben a forrásnyelvi megjelölés egyértelműen kijelöli a kultúrtörténeti aspektust. A történelem és a kultúrtörténet fogalmai a látszólagos összeegyeztethetőség ellenére jelentősen különböznek egymástól. A *történet* konnotációja a történelem, így a cím deskriptív jelentése, de denotációja és allúziós-asszociációs működése is elsősorban történeti munkát, a történelmet mint tudományági megközelítést, illetve az átfogó történelmi háttér ismertetését jelöli ki. A történelemtudomány jellemzően a múlt eseményeinek narratív leírását és értelmezését, az összefüggéseknek, a kauzális viszonyoknak és mintázatoknak a vizsgálatát tűzi ki célul. Ezzel szemben a kultúrtörténet nem a történelmi tényeket és azok viszonyait vizsgálja és értelmezi, hanem a (pop)kulturális hagyományok és történelmi események kulturális interpretációjának antropológiai és történelmi szempontú megközelítését adja, amelyet tovább árnyal az intra- és multidiszciplináris jelleg (Eley 1995: 23). Habár a történelem és a kultúrtörténet definíciója a két tudományág összetettsége miatt egyaránt nehézséget okoz, ha egy rövid, tömör és esszenciális meghatározás a cél, azonban az tisztán látható, hogy a történelem és a kultúrtörténet nem egymás szinonimái, miközben a két tudományterület között számos átfedés található. A boksztörténet a

deskriptív jelentése miatt inkább olyan szövegre utal a magyar fordítás címében, amely a bokszt mint sportág történetére, annak fejlődésére, intézményi hátterére és a faktikus, tényközpontú, sporttörténeti adatokra támaszkodó feltárására vállalkozik. A könyv forrásnyelvi címe ezzel ellentétben nem csupán egyértelműen kijelöli, hogy kultúrtörténet olvasható az ezernél több lábjegyzettel ellátott, körülbelül harminc ív terjedelmű, gazdagon illusztrált, irodalmi és művészeti alkotások interpretációjára épülő szövegben, hanem azt is kifejezi, hogy a munka csupán egy szubjektív, lehetséges verzióját adja a bokszt kultúrtörténetének. A magyar fordítás a határozatlan névelőt határozott névelőre cseréli, így a megengedő, több verziót lehetővé tevő és önmagát egy diskurzus szerves elemeként meghatározó forrásnyelvi címet kizárólagosnak és alapvető, megkerülhetetlen szakirodalomnak tünteti fel.

A könyv magyar címe megváltoztatja azt a diskurzust, amelyben a szöveg mozog, és alapvetően módosítja a könyv tudományos kontextusát is. *A bokszt története* esetében a foucault-i diskurzus működési jellegzetességei figyelhetők meg, a könyvkiadás résztvevői is olyan szereplők, akik „ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését” (Foucault 1991: 869). A magyar cím a kultúrtörténeti diskurzus helyett a sporttörténet tudományágában helyezi el a könyvet, ami szükségszerűen módosítja a beleértett olvasót, a szerzői szándékot, illetve a szöveg jellegéből adódó ideális olvasóközönség körét. *A bokszt története* cím a diskurzusváltás következtében elszakad attól a szövegtől, amelyet emblematikusan és metonimikusan meg kellene idéznie. Miközben a szakirodalom a címet a szöveg elválaszthatatlan részének tartja, a magyar fordítás pontosan ennek az ellenkezőjét bizonyítja. A bokszt kultúrtörténete nem egyszerűen a sportág története, hanem az ökölvívásnak a kultúrában betöltött szerepét és a bokszt kulturális reprezentációját vizsgálja, amelyet *A bokszt története* cím nem fejez ki sem deskriptív, sem konnotatív módon. A diskurzusváltás a szerző hitelességét és autoritását is megkérdőjelezi, mert Boddy nem sporttörténész, hanem az amerikai irodalom professzora, aki anglistikából és filozófiából szerzett mesterszakos diplomát, majd amerikai novellairodalomból doktorált, és publikációi között egyetlen sporttörténeti munka sem található. Ehelyett többek között a növények kultúrában elfoglalt szerepéről (*Blooming Flowers: A Seasonal History of Plants and People*, Yale University Press, 2020; *Geranium*, Reaktion Books, 2012) és az amerikai novellatörténetről (*The American Short Story Since 1950*, Edinburgh University Press, 2010) jelentek meg könyvei, amelyek mind a kultúrtörténet szempontjából közelítik meg az adott témát. Következésképpen *A bokszt története* magyar címe a kultúrtörténeti diskurzust és az abból eredő kontextust változtatja meg, és ez a címfordítás elméletének egyik sarokkövére, a konnotációra is hatással van.

A *Boxing: A Cultural History* cím fordítása több szempontból is kihívást jelent, ugyanakkor a lehetséges verziói között található olyan, amely szorosabban követi a címfordítás-elmélet konnotációs-kontextuális kritériumait. A könyv az ókortól, főként a görög kultúrkörtől követi végig az ökölvívás irodalmi és művészeti reprezentációját egészen a huszadik század végéig, miközben akadémiai igényességgel és kutatói precizitással szemlélteti, hogy a bokszt fejlődése milyen állomásokon keresztül érkezett el a kortárs profi ökölvívásnak a médiában betöltött szerepéig. A több száz irodalmi és művészeti, valamint elméleti szakkönyvet felvonultató bibliográfiát a csaknem száz bejegyzésből álló filmográfia és ötvennél több bejegyzésből álló diszkográfia egészíti ki, amelyet az ökölvívás kultúrtörténeti vonatkozásai szempontjából releváns, több mint százötven fotó és reprodukció támogat. A szakkönyvektől elvárható kutatómunka a magas- és a popkultúra találkozásának példáját adja, és az angol *boxing* szó konnotációja – megfelelő szinonima híján – egyaránt kifejezi ezt a kettősséget. A magyar nyelvben a sport választékos, illetve professzionális megnevezése ökölvívás, amelynek a konnotációja főként a bokszt sportági és értékes, erőt próbáló, fizikai harcból eredő jellegzetességeit foglalja magába, miközben elsősorban pozitív asszociációkat ébreszt. A *bokszt* ezzel szemben egyértelműen köznapis és kevésbé választékos kifejezés, amely inkább a popkulturális beágyazódást és a beszélt nyelv jellegzetességeit mutatja. A cím fordításában ennek megfelelően két változat versengetett volna egymással. Ha az akadémiai igényességű magaskulturális jelleg diskurzusába illeszkedik a cím, akkor *Az ökölvívás kultúrtörténete* lenne a megfelelő változat; ha pedig a könyv téje inkább egy popkulturális elemekben bővelkedő sportág kulturális reprezentációjának a szisztematikus feldolgozása, akkor *A bokszt kultúrtörténete* lenne a kedvezőbb fordítás. Amíg a *cultural history* esetében egyértelműen kijelenthető, hogy a magyar megfelelője diskurzív, konnotációs, denotációs és kontextuális szempontból is a „kultúrtörténet”, addig a *boxing* választás elé állítja a fordítót, és a kiadónak is nagyobb mozgásteret ad. A magyar címben a határozott névelő használata emellett felveti az objektivitás kérdését is: amíg az angol eredetiben a határozatlan névelő a bokszt egy lehetséges (szubjektív) kultúrtörténetét implikálja, addig a magyar verzióban a határozott névelő a kizárólagosság és az objektivitás jelentéstartalmával is felruházza a címet. Ezzel a könyv magyar fordítása arra enged következtetni, hogy Boddy munkája megkerülhetetlen alapmű, amelynek autoritása megkérdőjelezhetetlen, miközben az angol nyelvű cím ennek pontosan az ellenkezőjét fejezi ki.

A kiadás során nem a fordító kizárólagos felelőssége a végső címváltozat, és a címfordítás elméleti vonatkozásait gyakran felülírják a kiadói érdekek. A fenti diskurzusváltásra magyarázatot adhat a könyv termékjellege, illetve a könyvkiadó mint gazdasági vállalkozás profitorientált működése. A potenciális vásárlók körét bővítheti egy jól megválasztott cím, és a kiadvány így könnyen olyan piaci rést tölthet be, amelyet egyébként a

könyv témája és szövege nem támogat. *A boksztörténete* más diskurzust jelöl ki, mint a *boksztörténete*, de a kiadónak figyelembe kellett venni egy tömörebb cím nagyobb marketingértékét, a piaci elvárásokat, a konkurens kiadványokat és a jogtulajdonos esetleges borítóterv-előírását, ezek pedig befolyásolják a célnyelvi címváltozatot. A kereskedelmi kiadás a profitorientáltsága miatt a legnagyobb haszonnal próbálja értékesíteni a szövegeket, és a könyv magyar címét a fordító javaslatán kívül a szerkesztőségi tagok, de akár a szervezeti felépítés felsőbb szintjén álló vagy a szöveggel csak mint termékkel kapcsolatban álló munkatársak is befolyásolhatják a profit maximalizálása érdekében. *A boksztörténete* ennek érdekében keménytáblás könyvként került a polcokra, grafikai, szedési és nyomdai megoldásainak magas színvonala a paratextuális elemek révén (színes képek, tördelés, esztétikai jellemzők, súly stb.) kiemelte a szezonális (karácsonyi) kiadványok dömpingjéből, és az eladási számok növelése miatt a címfordításnak is kompromisszumokat kellett vállalnia a könyv fogyasztási terméként betöltött elsődleges funkciója miatt.

5. Különc medialitás

Steven Chbosky – amerikai regényíró, filmrendező és -producer, forgatókönyvíró – *The Perks of Being a Wallflower* című ifjúsági és fejlődésregénye 1999-ben jelent meg, és kultikus regénystátuszt ért el azután, hogy a 2012-es filmadaptáció népszerűsége miatt a könyv felkerült a *New York Times* bestsellerlistájára. A könyv magyar fordítása *Egy különc srác feljegyzései* címmel debütált 2012-ben, második, javított kiadása 2015-ben jelent meg. A könyv címfordítása a kihívásokban gazdagabb és összetettebb, ugyanakkor emiatt problémásabb reáliafordítás területét érinti, illetve a szöveg és a cím metonimikus kapcsolatán kívül a címfordítás során felmerülő szinte összes konnotációs problémát felveti. A reália változatos definíciói közül a gondolatmenet a reálián a kultúraspecifikus nyelvi elemek alosztályát érti (Heltai 2013: 32), illetve abból indul ki, hogy a reália „[v]alamely kultúrára sajátosan jellemző jeltárgy vagy fogalom és annak elnevezése, amelynek a másik kultúrában nincs megfelelője, vagy más a konnotációja” (Klaudy 2013: 86).

A levélregény főszereplője Charlie, aki az 1990-es években egy pittsburghi középiskola elsőéves tanulója. Charlie mindennapjait, mentális és egészségügyi problémáit, útkeresését a szociokulturális, családi, szexuális, valamint pszichedelikus élményeken keresztül egy képzeletbeli barátjának írott levelek jelenítik meg. Charlie alakja és tulajdonságai címfordításban meghatározó szerepet kapnak. A narratíva során egy introvertált, „furcsa” tizenöt éves kamasz képe bontakozik ki, akinek kommunikációs nehézségei vannak, beilleszkedési zavarokkal küszködik, tétlenül szemléli az eseményeket, nem

főszereplője a saját életének. Az angol címben ezt a *wallflower* metafora fejezi ki, amelynek fordítása nem csak a magyar nyelvre problémás; ezt a fontosabb világnyelveken több mint egymillió példányban megjelent könyv néhány címfordítása is mutatja. A fordítás nehézségét jól szemlélteti, hogy a dán és a norvég kiadás változatlanul hagyta az eredeti címet. A *wallflower* reália metaforikus szerepet is kap, vagyis konnotációs szempontból különösen összetett problémát jelent, amelyet a regény következő címfordításai is illusztrálnak: *Le Monde de Charlie* (Charlie világa), *Las ventajas de ser invisible* (A láthatatlanság előnye), *Vielleicht lieber morgen* (Inkább majd holnap), *Charlieho malá tajemství* (Charlie kis titkai), *Хорошо быть тихоней* (Jó csendesnek lenni).

A regény címében szereplő *wallflower* deskriptív jelentése a regény stílusa, illetve a metaforikus, valamint a konnotatív jelentései és a magyar megfelelő metaforikus jelentéstartományának hiánya miatt nem alkalmazható. A *wallflower* főnév jelentése a keresztesvirágúak rendjébe tartozó *sárgaviola* (*Cheiranthus cheiri*), ugyanakkor a körülbelül háromszáznegyven keresztesvirágú faj (pl. brokkoli, karfiol, káposzta stb.) összefoglaló neve is egyben. A szó bizalmas nyelvhasználatban a visszahúzódó embert jelöli, a partner nélküli táncost, aki petrezselymet árul a táncos multságokon. További problémát okoz, hogy ennek a kifejezésnek a használata a magyar nyelvben régies, és kizárólag női, nem kapós bálozókra alkalmazható, miközben a narratíva főszereplője egy gimnazista fiú. A *wallflower* konnotatív módon reprezentálja a regény teljes szövegét, de olyan reáliának bizonyul, amelyet nem lehet lefordítani kompromisszum, jelentésvesztés vagy -módosulás nélkül. A *különc srác* szóösszetétel mint fordítási megoldás több módon is megváltoztatja az eredeti jelentést, a *különc* jellemzően a 'furcsa', átlagtól eltérő, szokatlan, esetleg deviáns jelentéstartományt idézi fel, miközben a *srác* megjelölés a szöveggel összhangban fejezi ki a főszereplő életkorát, és előtérbe helyezi a kamasz- és tinédzserkor identitáskereső életszakaszának kontextusát. A *perks* fordítása hasonló vagy talán még nagyobb kihívást jelent, és a regény magyar nyelvű címváltozatából hiányzik. A szó deskriptív jelentése főnévként 'előny', 'mellékes jövedelem', 'extraprofit', 'privilegium', 'plusz juttatás', de igeiként 'feléledés', 'ébredés', 'eszmélés' is lehet, miközben melléknévként a jelölt szó értelmét a 'vidám', 'energikus', 'életteli' jelentéstartománnyal ruházza fel. Miközben a regény angol címének konnotációja annyira szerteágazó, hogy az angol-amerikai nyelvi és kulturális kontextusban is számos interpretációs lehetőséget kínál fel, a szóösszetétel tagjainak jelentéseiből körvonalazható a címnek a *beleértett olvasó* (Booth 1961: 67) felé közvetített üzenete: a könyv *különc*, visszahúzódó főhősének életében vannak pozitívumok is, a narratíva ezekről szól. A cím magyar változatában a legkevésbé szöveghű, a konnotációt beékelődve módosító elem a *feljegyzés* többes számú alakja. Egy levélregénytől elvárható, hogy a címe a leveleket is megemlítsse (pl. „Egy *különc srác* levelei” esetleg „Egy *különc srác* naplója”), ezért a *feljegyzés* nem követi a regény narratív stratégiáját,

valamint elmosza a levél szándékos, megtervezett, céltudatos jellege és a feljegyzések véletlenszerű, sporadisztikus, ötletszerű minősége közötti határokat. A *feljegyzés* többes számú alakja ugyanakkor a populáris regény tematikus és temporális paradigmáját is módosítja, mert többek között evokálja Dosztojevszkij *Feljegyzések az egérlyukból* és *Feljegyzések a holtak házából* című szövegeit.

A regény változatos idegen nyelvű fordítási stratégiáit figyelembe véve „A különc” cím valószínűleg az erőteljes rövidítése miatt számíthatna konnotációs és deskriptív szempontból kritikára, azonban a paratextuális elemek miatt ez a rövid, sokat sejtető, az angol címet egyetlen névelős szerkezetbe tömörítő megoldás nem illeszkedne a könyv és a film tipográfiai, vizuális-esztétikai stílusába sem. A magyar kiadások borítója az apróbb, jelentéktelen eltérésektől eltekintve megegyezik az angol nyelvű, 2012-es kiadás és a 2013-as DVD-megjelenés eredetijével. A könyv formátuma, borítójának témája és színvilága, a könyv három főszereplőjének képe, amely a filmváltozat színészeit ábrázolja, valamint a cím és a szerző nevének tipológiája egyaránt azt a célt szolgálják, hogy ikonikusan felidézzék Chbosky szövegét, és egy jól felismerhető, azonos stílusjegyeket hordozó, beazonosítható márkát vagy brandet alakítsanak ki. Az angol és a magyar nyelvű változat közös vizuális egységet alkot, és ez befolyásolja a cím fordítását is. A felismerhetőség a vizuális asszociációk és a konnotáció függvénye, így a paratextualitás erőteljesen kihat a cím fordítására: a magyar címnek illeszkednie kell a fogyasztói termék ikonikus jellegéhez, így a cím fordítása és annak szöveghűsége alárendelt szerepet kap a vizuális megjelenéshez képest. A hosszú forrásnyelvi cím ikonikus jelként működik, így a paratextuális elemek a termék beazonosíthatósága jegyében fontosabb jellemzők lesznek, mint a cím megfogalmazása, amelynek az lenne a feladata, hogy a deskriptív és konnotatív jelentéseket a narratívát megidézve elválaszthatatlan egységbe szervezze a szöveggel. Az „egy különc srác feljegyzései” címfordítás, miközben betagozódik a termékkel szemben támasztott fogyasztói és piaci elvárásokba, célt téveszt a filmi szöveg esetében. Beaugrande (1999: 12) kiemeli, hogy a diskurzusváltás során a jelentések is megváltoznak, és kölcsönösen kizárhatják egymást, emiatt a fordításnak meg kell haladnia a nyelvi, szó szerinti vagy irodalmi fordítás szintjét. Chbosky regényében a *feljegyzések* szó jellemzően írott szövegre utal, ezért a filmváltozat esetében nem relevánsak, sem denotációs, sem konnotációs, de tágabb értelemben véve metaforikus-asszociációs szempontból sem tudják kezelni a médiumváltást. Amíg az angol nyelvű cím, *The Perks of Being a Wallflower* filmcímként is megállja a helyét, a magyar fordításban szereplő *feljegyzés* nem alkalmas arra, hogy a film címeként hiteles legyen, mert a film vizuális és akusztikus szövege szétfeszíti az írott szöveget konnotáló *feljegyzések* kategóriáját és jelentéstartományát. A könyv címfordítása így kiváló példája annak, amikor a paratextualitás és a vele összefonódó ikonikus termék-jelleg együttesen felülírják a cím fordításának elméleti megfontolásait.

6. Szoba helyett: az értelmezés terei

Emma Donoghue ír-kanadai irodalomtörténész, regény- és forgatókönyvíró *Room* című bestsellere 2010-ben jelent meg, és a 2015-ös filmadaptáció csak tovább növelte a könyv eladási számait és így ismertségét is. A magyar kiadás első alkalommal *A szoba* címmel jelent meg 2011-ben, és a cím fordítása ennek a könyvnek az esetében is a fordítás gyakorlati lehetőségei és a fordításelméleti megfontolások közötti feszültségre hívja fel a figyelmet. Miközben látszólag ártalmatlan megoldásnak tűnik az angol nyelvű eredetiben nem szereplő határozott névelő jelenléte a magyar címbe, a szöveg értelmezési lehetőségeit alapvetően módosítja, és arról tanúskodik, hogy a magyar kiadás egy előre meghatározott pályán mozgott, amelyet a címfordításnak is támogatnia kellett.

A könyv interpretációs lehetőségeihez hozzájárul az író nő életrajza, illetve alapvető fontosságú maga a narratíva, amelyek a későbbi, változatos olvasati technikák szerint elvégzett recepció szempontjából meghatározó jelentőséggel bírhatnak. Emma Donoghue alapszakos diplomáját a Dublini Egyetemen szerezte angol és francia szakon, majd angol irodalomból doktorált. Jelenleg a Nyugat-Ontariói Egyetemen oktat francia nyelvet és feminizmust (nőtudományt), miközben azonos nemű partnerével neveli két gyermekét Kanadában. Könyvei jellemzően a nemek közötti egyenlőtlenséggel foglalkoznak, még történelmi regényeiben is előtérbe kerülnek a feminista nézőpontból megírt narratívák, a 2000-ben *Slammerkin* címmel megjelent regénye pedig két évvel később megkapta a legjobb leszbikus regénynek járó Ferro-Grumley-díjat. *A szoba* azonban nem csak a pozitívista értelmezés során bizonyítja, hogy a társadalmi nemek jelentős szerepet játszanak a narratíva és a szöveg tágabb kontextusa, valamint a konnotáció közös metszetében. Az amstetteni rém inspirálta történet narrátora és főszereplője Jack, az ötéves kisfiú, aki édesanyjával együtt rabságban él egy szerszámoskamrában. „Anyát” a Patás (Old Nick) gúnynévre hallgató férfi rabolta el egyetemista korában, majd éveken keresztül fogságban tartja: a sorozatosan elszenvedett szexuális erőszak traumatizálja Anyát, aki végül úgy dönt, hogy a szerszámoskamrában világra hozott Jacket halottnak tetteve kijuttatja a fészerből. Jack sikeresen megszökik, segítséget hoz, Patást pedig utoléri a törvény szigora, de a nő és a fia nem képesek beilleszkedni a világba, amely a patriarchális rendet követi: legyen szó családi viszonyokról vagy önálló életről, a nő kilátástalanul vergődik a férfihegemonia hálójában. A történet nem elsősorban a populáris túsdráma narratívája, hiszen a fogságban eltöltött évek története a regény terjedelmének csak körülbelül a felét teszi ki, míg a kiszabadulás utáni rész a beilleszkedési nehézségekről, a poszttraumás stresszről, illetve a nőiségnek a társadalomban betöltött szerepéről, az elvárásokról és a szabadság kudarcáról szól. A cím fordítása ezt az értelmezési tartományt nem támogatja, mert a forrásnyelv konnotációit kizárja a magyar címbe megjelenő határozott névelő.

A címben szereplő határozott névelő alkalmazását a szövegben tulajdonnévként használt tárgynevek előtti határozott névelők szisztematikus jelenléte támogatja. A szöveget a narrátor nézőpontja alakítja, és Jack egy ötéves, traumatizált gyerek nyelvén beszél, akinek a világ megegyezik egy pár négyzetméteres szerszámoskamra terével. Anya és Jack világa annyira beszűkült, hogy a gyűjtőnevek tulajdonnévi státuszt kapnak, amit a szöveg úgy ad vissza, hogy az egyes tárgyak neveinek a tipológiája megváltozik; azoknak a tárgyaknak a nevei, amelyekből csak egy van a fészerben, szisztematikusan nagy kezdőbetűvel szerepelnek a szövegben, hogy tükrözzék Jack kényszerűen limitált világlátását: „I flat the chairs and put them beside Door against Clothes Horse” (Donoghue 2010: 8). A magyar fordítás ezzel szemben a névelős alakokat részesíti előnyben minden olyan esetben, ahol a gyűjtőnevek tulajdonnévi szerepet kapnak: „Lelaposítom a székeket és az Ajtó mellé állítom őket a Ruhaszárító mellé.” (Donoghue 2011: 18) Ez a fordítói stratégia elősegíti a könnyebb olvashatóságot, a szöveg stílusa emiatt közelebb kerül a beszélt nyelvben előforduló határozott névelős tulajdonnevekhez (pl. „a Feri”), és gördülékenyebb mondatokat eredményez, amit elősegít az is, hogy az olvasó könnyedén elnézi a gyereknarrátornak a sajátos nyelvhasználatot. Ebbe a gyermeknyelvbe illeszkedik bele a regény címadó tárgya, a szoba is. Miközben a regényben Jack belső nézőpontból látja a szobát, a regény címeiként metaforikus jelentéssel, konnotációk sorával egészül ki a *szoba* köznévi alakja, így már nem csupán egy ötéves kisfiú nézőpontját, de a szöveg egészét is felidéz, illetve külső irodalmi-kulturális kontextusba állítja. Az angol címben a nyelvi sajátosságok miatt kettős szerepet kap a névelő nélküli alak, mert a *room* névelő nélküli alakja egyrészt nemcsak szobát, hanem teret, mozgásteret, helyet is jelenthet, másrészt a névelő nélküli alak kibővíti az értelmezés lehetőségeit, és így átvitt értelemben, metaforikusan is interpretálhatóvá válik a cím. A magyar cím esetében ez a jelentéstartomány akkor jelenhetne meg a címfordításban, ha a határozott névelő hiányozna, így a *Szoba* cím kifejezhetné a poszttraumatikus bezártság érzését, a korlátozott mozgásteret, illetve a PTSD (poszttraumás stressz szindróma) tünetegyüttesét mutató, gyermekét egyedül nevelő anya kilátástalan helyzetét, és a cím általános érvényű kritikát fogalmazhatna meg a többszörösen marginalizált nők kilátástalan helyzetével kapcsolatban egy férfihegemóniára épülő társadalomban.

A *szoba* feminista vagy társadalmi nemek szerinti olvasatát a kereskedelmi könyvkiadás gazdasági érdekei és az ezzel társuló elhallgatás korlátozza. Miközben a regény magyar címe nem teszi lehetővé a női és feminin, valamint a maszkulin terek közötti, az angol címben jelenlévő metaforikus olvasattal járó éles különbségtételből eredő politikai alapokra helyezett interpretációt, az angol címadás erőteljesen koncentrálna ezeknek az ellentétére. A *szoba* címfordításából eredő korlátozott interpretációs mozgástér a konnotációs lehetőségek leszűkítéséből ered, egyfelől a *room* denotációs jelentéseinek

fordítástechnikai problémáiból, másrészt a kiadó piacorientált magatartásából. *A szoba* nem csupán traumairodalom, nemcsak egy gyomorforgató történet az emberi kegyetlenségről és helytállásról, hanem erőteljes politikai üzenettel kódolt szöveg is egyben: a társadalmi nemek egyenlőtlenségéről és diszkriminációjáról, a marginalizált csoportok esélytelenségéről legalább annyira szól, mint egy populáris témáról, amely az életből vett példával a szenzáció hullámain nyereséget termelhet egy fogyasztói cikken keresztül. Amikor Anya és Jack szabadulásuk és sikertelen beilleszkedési kísérleteik után újra ellátogatnak fogságuk színhelyére, ez a kettősség jól nyomon követhető a magyar fordításban is, és ebben az esetben is a névelőhasználat lesz az a kulcs, amellyel a könyv érzékenysége, finom, burkolt, de a sorok között kellőképpen artikulált politikai mondanivalója megmutatkozik: „Isten veled, Szoba. Felintegetek a Tetőablaknak” (Donoghue 2011: 387). Miközben a magyar fordításban a névelővel ellátott és tulajdonnévként használt tárgynevek az olvashatóságot segítik elő, a cím fordításában jól nyomon követhető a konnotatív, interpretációs lehetőségek marginalizálása. A regény utolsó bekezdésében a fordítástechnikai szempontból is meghatározó jelentőségű fenti mondat stratégiájának ellenáll a magyar könyvkereskedelemben megjelent szövegváltozat: a határozott névelővel kiegészített magyar cím erős kontrasztban áll a szöveg többrétű olvasatával, amelyet a névelő elhagyásával a magyar kiadás is támogathatna, ha a címfordítás elmélete és kereskedelmi gyakorlata közötti rés szűkebb lenne.

7. Összefoglalás

A címfordítás elmélete és a kereskedelmi könyvkiadásban bevett gyakorlata helyenként erőteljesen eltér egymástól, aminek számos oka lehet. Az elmélet gyakran megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítót, ha ez utóbbi minden rendelkezésre álló szempontot figyelembe akar venni, miközben a kiadó érdekei sokszor összeegyeztethetetlenek a legtöbbször nehezen aprópénzre váltható elméleti megfontolásokkal. A fent tárgyalt három példa ezekre az eltérésekre világított rá a könyvek változatos nyelvi-kulturális tagozódásával és a kiadó piaci stratégiájának elemzésével. Kasia Boddy *A boksztörténete* című könyve a diskurzusváltásból adódó problémákat taglalta, amelyek felvetik annak a kérdését, hogy egy szakkönyv esetében a kiadó megváltoztathatja-e önkényesen a tudományos kontextust a cím módosításával. A kultúrtörténet és a sporttörténet határmezsgyéjén egyensúlyozó könyvnél a forrásnyelvi cím alapján egyértelműen a kultúrtörténetnek kellene megjelennie a magyar fordításban, de a kiadói célok és a könyv termékjellege miatt a magyar cím nem azonos diskurzusba pozicionálja Boddy művét. Stephen Chbosky *Egy különös srác feljegyzései* című ifjúsági és fejlődésregényének címe

nem csupán a metaforák és a reáliák fordításának nehézségeire reflektál, hanem a mediális váltás okozta konnotációs következményeket is példázza. Miközben a cím fordítása az összes célnyelvben nagy kihívást jelentett a fordítók számára, a magyar fordításban a film és a szöveg viszonya, az írott szöveg és a filmcím közötti megfeleltethetőség és a termék ikonicitása is további kérdéseket vet fel a paratextualitás és a szöveghűség viszonyával kapcsolatban. Emma Donoghue *A szoba* című regénye a címfordítás és a változatos olvasati technikák mentén végzett későbbi interpretáció kapcsolatának nehézségeit veti fel. A kiadó üzleti stratégiája eltérhet a forrásnyelvi szöveget kiadó érdekeitől és szándékaitól, aminek kulturális, gazdasági és politikai okai is lehetnek: a címfordításnak a kereskedelmi gyakorlatban is törekednie kell(ene) arra, hogy az eredeti, szándékolt hatás szerinti, illetve a dokumentált, visszakereshető interpretációs lehetőségek és a szövegbe kódolt allegorikus jelentések találkozzanak egymással.

Források

- Boddy, Kasia 2008. *Boxing: A Cultural History*. London: Reaktion Books.
- Boddy, Kasia 2010. *A boksztörténete*. Gyuris Norbert fordítása. Pécs: Alexandra.
- Chbosky, Stephen 1999. *The Perks of Being a Wallflower*. New York: Gallery Books.
- Chbosky, Stephen 2012. *Egy különös srác feljegyzései*. Gyuris Norbert fordítása. Pécs: Alexandra.
- Donoghue, Emma 2010. *Room*. New York: Little, Brown and Company.
- Donoghue, Emma 2011. *A szoba*. Csonka Ágnes fordítása. Pécs: Alexandra.
- Proust, Marcel. 2006. *Bimbózó lányok árnyékában*. Budapest: Magvető.
- Rushdie, Salman. 2022. *Az éjjeli gyermekei*. Falvay Mihály fordítása. Budapest: Helikon.
- Marquez, Gabriel García. 2023. *Száz év magány*. Székács Vera fordítása. Budapest: Magvető.

Irodalom

- Beaugrande, R. 1999. Translation and semantics in theory and practice. *International Journal of translation* 11.1–2: 7–28.
- Booth, W. C. 1961. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Briffa, Ch. – Caruana, R. M. 2009. Stylistic Creativity when Translating Titles. *Online Proceedings of the Annual Conference of the Poetics and Linguistics Association 2009*. http://www.pala.ac.uk/Annual_conferences/proceedings/2009/briffa2009.pdf (Letöltve: 2023. 08. 13.)

- Carter, R. 2004. *Language and Creativity*. London – New York: Routledge.
- Eley, G. 1995. What Is Cultural History? *New German Critique* 65: 19–36. <https://doi.org/10.2307/488530>.
- Foucault, M. 1991. A diskurzus rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi* 1991.7: 868–889.
- Genette, G. 1982. *Figures of Literary Discourse*. London: Basil Blackwell.
- Heltai Pál 2013. Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15.1: 32–53.
- Kelan, L. – Wei, X. 2006. On English and Chinese Movie Title Translation. *Canadian Social Science* 2.4: 75–81.
- Klaudy Kinga 2013. Nyelvi és kulturális aszimmetria a reáliák fordításában. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Reáliák – A lexikológiától a frazeológiáig. Értelmezések és fordítási kérdések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 86–91.
- Nida, E. A. – Taber, Ch. R. 1974. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E. J. Brill.
- Newmark, P. 1988. *A Textbook of Translation*. New York, London, Sydney, Tokyo: Prentice Hall.
- Nord, Ch. 2005. *Text Analysis in Translation*. Amsterdam – New York: Rodopi. <https://doi.org/10.1163/9789004500914>
- Palmer, F. R. 1981. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

IDIÓMÁK FILOZÓFIAI SZÖVEGEKBEN: DERRIDA-SZÖVEGEK FORDÍTÁSÁHOZ

1. Még felsorolni is nehéz lenne, milyen örömek és kínok adódnak a Derrida-szövegek fordítása során, mire eljutunk (vagy sem) egy *kielégítő* fordításhoz. Olyan problémaszövevényről van szó, amit nem könnyű ráncba szedni. Leginkább talán az jellemzi (és bonyolítja) a helyzetet, hogy Derrida *tudatosan* működteti a kommunikáció minden elemét, amiből *fordítási problémákat* generálhatunk. Így nemcsak akkor jelentkeznek valódi fordítási feladatok, amikor magyarra (vagy egy másik nyelvre) átvinni, *átültetni* szeretnénk, de már akkor is, amikor eredetiben *olvassuk*, sőt mi több, már akkor is fordítások egész sora zajlik, amikor Derrida írja ezeket a szövegeket, hogy átvigyen, azaz átültessen valamilyen üzenetet. A releváns fordításon elmélkedve mondja, hogy miközben menekülni igyekezett „a fordító megoldhatatlan adóssága és kötelessége” elől, mindig is az iránt hajtotta szenvedély, ami „kihívja és megakadályozza a fordítást” (Derrida 2007: 40). A lefordíthatatlan kimondása iránti szenvedélye táplálta a filozófiáját. Ami éppen a lefordíthatatlansága miatt megőrzi a tapasztalásban zajló értelmképződés és értelemrögzítés történetjellegét, vagyis egyediségét és egyszerűségét. Az eredendő tapasztalás megismételhetetlen (nem lehetséges ugyanaz más közegben, tehát nem lefordítható), legfeljebb csak elismételhető (ugyanúgy mondható, idiomatikusan). Az eseményszerű tapasztalás lefordíthatatlan, azonban csak releváns fordításban válhat megosztható tapasztalattá. És nem csupán megosztható és befogadott, de teljesebb tapasztalattá is. Mert egy „helyénvaló” fordítás újabb értelem-összefüggésbe „emelve” „állítja helyre”, és egy újabb ízzel „fűszerezve” „megszüntette-megőrzi” az értelmet (minden idézőjeles kifejezés a francia *relever* ige egy-egy jelentése, amiből a *releváns* jelző is származik). Ennek okán minden megnyilatkozás (írás-olvasás) felhívás a fordításra, és az igazi „olvasás- és írástudók” a fordítók.

Ahol átvitel van, ott mindig zajlik fordítás is. A kommunikáció általános helyzete egyben fordítási helyzet is, és azon nyomban felveti a fordítás nehézségét, paradoxonját: hogy egymást megértsük, ahhoz egyértelmű szavak szükségesek, azonban az *egyértelmű* szavakat nem lehet lefordítani, csak elismételni.

Derrida gyakran tesz explicit utalásokat a szövegeiben jelentkező fordítási nehézségekre, jelezve egy-egy megfogalmazás lefordíthatatlanságát, a majdani fordítóra váró kihívásokat. Gondolatai nem egyszer teljes egészében egy-egy fogalom, kifejezés, megfogalmazás lehetséges (lehetetlen) fordítása körül bontakoznak ki, azzal teremt kontextust

az értelmezéseihez, hogy – kísérletező fordítások gyanánt – körös-körül írja a nehezen lefordítható jeleket vagy jegyeket. A nyelven belüli és nyelvek közötti kontextuális áthelyezésekre épülő értelmezés mindenkor fordítási kérdés *is*, a lehetséges értelmek és értelembokrok, a különböző szemantikai elágazások felvázolásával feltáru-
ló értelem-
aspektusok megannyi kísérletező fordítói gyakorlat sikeréről vagy kudarcáról árulkod-
nak. Megmutatják, egy-egy váratlan fordítási megoldással miként tárulhatnak fel eddig rejtett értelemvonatkozások, s a megértés kiteljesedését miként gátolhatják gyakran a magukat makacsul tartó, bevett fordítások.

Ehhez – a dekonstruktív értelmezői és írói tevékenységhez és beállítódáshoz – járulnak a fordításnak s általában a *nyelvek* problémájának szentelt teoretikus-elemző szövegei, melyek nem csak a filozófiai érdeklődésű olvasót szeretnék érzékennyé tenni a nyelvek sokféleségére (a fordítás szükségességére) és minden egyes nyelv idiomatikus jegyeire (a fordítás korlátaira). Mégis kitüntetett helyet foglal el ezekben a szövegekben a filozófia nyelve (kérdés, persze, hogy van-e ilyen, és egy ilyen van-e), a filozófiai szövegek, fogalmak és terminusok mindenkor lehetetlen-lehetséges fordíthatóságának kérdése. A kitüntetettség indoklásához elég arra gondolnunk, hányszor ment át történelem során a filozófia nyelv váltáson és ebből adódóan fordításon (míg a hétköznapi görög nyelvből kialakultak a görög filozófiai terminusok, melyeket az idők folyamán lefordítottak latinra, majd ezeket a nemzeti nyelvekre, és azóta is rendre fordítjuk az ilyen-olyan nyelven keletkezett és örökölt hagyott szakszavakat, kifejezéseket), s hogy milyen erősen meghatározott egy-egy filozófiai irányzat a maga „beszélte” és teremtette nyelvtől; sokszor csak egy közvetítő nyelven lesznek képesek kommunikálni. S vannak egészen „személyes” filozófiai szótárak, pontosabban fogalmak, kifejezések, amelyeket nem lehet (és nem is szabad) lefordítani értelemvesztés, torzítás nélkül, s ha mégis ez történik, máris a gondolatok teljes félreértéséről, sőt meghamisításáról beszélünk. Heidegger – a legutolsó nagy idiómateremtő a filozófiában – odáig megy, hogy az ilyen fordításokat nemcsak a létfelejtés jeleinek, de a generálóinak tekinti. Egyébként ezt gondolja mindenki, aki hisz a léttapasztalatok eredendő feltáru-
lásában (minden ilyen eredendőség önmegmutatkozás, epifánia és kinyilatkoztatás), abban, hogy a lét logoszként *működik*, akként létezik, hogy szóhoz jut. Ekkor a történelem távolodás az eredettől s az eredeti kinyilatkoztatástól. A másként mondás hanyatlás és létromlás, az eredendőség megőrzése – ismétlés. A később jövőknek ezért, ha hüek akarnak lenni az eredethez, vagy ismételnük kell, vagy helyre kell állítaniuk azt. A hűséges fordítás helyreállító.

Derrida a fordítás tapasztalatát a *par excellence* filozófiai alakzatban, apóriában fogalmazza meg: „Nem hiszem, hogy semmit soha nem lehet lefordítani – de azt sem, hogy

mindig mindent le lehet” (Derrida 2007: 43).¹ Ne feledjük: valaminek a lehetőségfeltétele a lehetetlenségének a feltétele is. Vagy fordítva: valamely jelenség nem egyszer éppen azért az, ami, mert *nem* képes megfelelni a lehetőségfeltételének, annak a követelménynek tehát, amely egyáltalán létre hívja és lehetővé teszi. Amikor „a fordítás tapasztalatát a fordíthatatlanságon mérjük”, a lehetőség- és a lehetetlenségfeltételek egybeesnek: csak azért van és kell fordítás, mert lehetséges és szükséges értelemtartalmakat különböző médiumokba átültetni. Azonban a fordítástól megköveteljük, hogy az átültetés az értelem megőrzése mellett menjen végbe, úgy teszünk, mintha csak lehetséges volna „az érintetlen jelentett átvitele valamely tetszőleges hordozóközegű jelentőbe” (Derrida 2007: 53). Ha viszont így lenne, a fordítás soha nem lenne problémává, valójában nem is lenne fordítás, hiszen ha az átültetés során közömbös a médium, az olyan, mintha nem is lenne médiumváltás, vagyis csak mechanikus ismétlésről vagy idézésről beszélhetnénk.

2. A fordítás problémája tehát több aspektusból és értelemben is tekinthető filozófiai problémának. Egyrészt a lényegét alkotó igazságkeresés és ehhez kapcsolódó episztemológiai – ontológiai, nyelvfilozófiai, nyelvészeti és kommunikációelméleti – problémák miatt, másrészt pedig azért, mert maga a filozófia minden mozzanatában nyelvként, vagyis tapasztalatok, gondolatok nyelvi fordításaként bontakozik ki, s így a fordítás problémáival kell megküzdenie.

Amikor az eddig elmondottakat most más terminusokkal elismétlem (vagyis lefordítom), akkor egy további általánosítást szeretnénk megfogalmazni, és a fordítást szeretném kiterjeszteni a szokásos értelemben vett nyelven és kommunikáción túlra. A fordítást tehát értelmezhetjük úgy, mint valamilyen értelemtartalom *közvetítését* remedializáció révén, vagyis a mindenkor valamilyen médiumban megtestesülő (rögzült és a jelentésség viszonyába beíródott) értelemtartalomnak egy másik médiumba való átvitelét, átültetését. A fordítás természetesnek tekintett és általában gördülékenyen zajló *folyamata* akkor vált át a fordítás problémájába, amikor a remedializáció során szembeülnünk a médiumváltások és -választások (korlátozott) lehetőségeivel, szélső esetben lehetetlenségével. Az értelemtartalom (korlátozott) fordíthatóságának és fordíthatatlanságának *egyidejű* tapasztalatát az értelemtartalom (relatív) mediális függetlensége és erős mediális meghatározottsága alapozza meg, ami a jel és a jelentésség kettős arculata. Az értelemtartalom egyszerre rendelkezik valamiféle függetlenséggel ahhoz a médiumhoz képest, amelyben megképződött, miközben a médium konstitutív szerepet is játszik a megképződésében.

1 A fordítást módosítottam – K. L.

A (re)medializáció felől értelmezve, a fordítás problémája elvezet ahhoz a momentumhoz, amikor az értelemtartalom-képzés első medializációja történik (az „első”, „eredendő” megformálás, formába rendezés). Az értelemtartalom első beíródása a médiumba, mediális alakzatokba és szintaxisba az első fordítás, amely során a médium meghatározottságai is beíródnak a tartalomba (vagyis mediális adottságok válnak a tartalomképzés konstitutív elemévé). A tartalomközvetítés során jelentkező korlátok azzal szembesítenek, hogy az „első” beíródás lényegi feltételként szolgál a jelentésképződésben.

Ha berzenkedünk az értelemképzés és -közvetítés korlátaiból az értelemtartalom mediális kondicionáltságára következtetni (ahogyan a filozófia a nyelvi fordulatig többnyire tette), és azzal a feltevéssel élünk, hogy minden megnyilatkozásban létezik egy mediálisan független magtartalom, mely *közvetítésre vár(t)* csupán, és amely kerülőutakon (redukciók révén) feltárható, még akkor is adódik majd egy különös aránytalanság, ami kérdésessé teszi ezt az elképzelésünket. Az értelemtartalom mediális függetlenségét ugyanis a következő tapasztalat erősíthetné: bármilyen megnyilatkozás megértésének ugyanazon a pályán kellene mozognia, melyen a megnyilatkozás létrejött. Ha ezen feltevés mellett veszünk egy közlést, akkor a megértéséről azt kellene feltételeznünk, hogy csupán az értelemrögzítő folyamatot járjuk be „ellenkező irányban”. Gyorsan megtapasztaljuk azonban, hogy az értelemképzés és -rögzítés biztosan nem azokon a pályákon mozog, melyekre az értelmezés kényszerülhet, vagy akár csak jókedvében és szabadidejében elkalandozhat. Mindig jelentkezik majd valamilyen (lényegi) különbség (többlet vagy hiány) a feltételezetten intencionált üzenet és a megértett üzenet között, hogy úgy mondjam, a megértett üzenet az „eredeti” üzenet elkülönбöződése lesz, miként a megértés folyamatában elkülönбöződik el (halasztódik el és fut szét) az értelemképzés folyamata.

Miközben több ponton közelítünk a fordítás problémáihoz, ne feledjük, hogy a hétköznapi beszélgetéseinkben és egyéb beszédeink megalkotásában és megértésében jórészt olyan közegben (otthonos jelentések, otthonos jelöltek – közös tapasztalatok, gondolatok – és jelölők közegében) mozgunk, amelyben mindaz, amit a fordítás problémájának nevezünk, nem tesz szert jelentőségre. Akkor tűnik csak fel, ha zavar támad ebben a megértési folyamatban: „nem értem, mit akarsz mondani, mondd másképpen”; „ha jól értem, azt akarod mondani, hogy...” stb. Vagy ha a kommunikációt olyan szintre tereljük, ahol éppen a zajló kommunikációra reflektálhatunk: „X. Y. azt írta, de ez azt (is) jelenti, úgy is lehet értelmezni, hogy...”, ami pedig a szellemtudományok kitüntetett tevékenysége.

Feltéve, hogy valóban az itt kifejtettek alkotják a fordítás problémáját,² a fentebbi általánosító megállapítások általában minden tartalomképzésre és -közvetítésre kiterjeszthetők, melyek során különböző szintű fordítási folyamatok zajlanak, s ezekkel együtt fordítási problémák merülnek fel. Az értelemre irányulás, vagyis a megértés és értelmezés törekvései (a hétköznapi kommunikációtól a filológiai tudatosságot mozgósító szövegértelmezésig) joggal tekinthetők nyelven belüli, nem egyszer pedig nyelvek közötti fordításoknak. Nem árt persze néhány pontosítást tenni: az első, hogy a hasonlóság mellett mégiscsak lényegi különbség van a fordítás és az értelmezés között; az értelmezés például korlátlanul élhet fordítással, de egy fordítást illetően kritikai észrevételnek számít, ha azt mondjuk, „értelmező fordítás”, mintha ilyenkor átlépnénk egy határt, túllépnénk a puszta (elvárt, szigorúan vett) fordításon. S bármennyire kézenfekvő is, nem elegendő, ha csak mennyiségi szempontból tekintjük a dolgot: az értelmező fordítás nem szükségképpen terjedelmesebb az eredetinél. A másik észrevételünk a médiumokra vonatkozik: bárha a fordítást értelmezhetjük a médiumváltás felől, ebből még nem következik sem az, hogy mindenkor lehetséges remedializáció, sem pedig az, hogy minden „forrás-, illetve célmédium” közötti váltást teljes joggal nevezhetünk fordításnak. És mi dönti el, hogy mi lehet *egymás számára* forrás- és célmédium, kijelölve egyúttal egy irányt és valamiféle hierarchiát az eredeti és átültetett közlés, értelem stb. vonatkozásában. Fordításról elsődlegesen és szigorú értelemben két szokásosan értett *nyelv* között beszélünk, mondjuk, ha egy francia nyelvi közlést lefordítunk magyar nyelvi közlésre. A természetes nyelvi kód kitüntetett médiumnak számít. Egyrészt feltételezzük, hogy az ilyen nyelvek között lényegükből adódóan *mindig* lehet fordítani, de azt is, hogy valójában mindig is köztük történik a fordítás; még ha más médiumokról van is szó, közvetítő szerepet mindenkor a természetes fogalmi nyelv játszik közöttük, ezzel teremtve meg annak lehetőségét, hogy forrás- és célmédiumok legyenek.

A nyelv elnevezést azonban tágabb értelemben is használjuk, minden konvencionális jelrendszert nevezhetünk így, nem csak a hangnyelvi kódot. A festészet nyelve vagy a

2 Ami nem azért kérdéses, mert téves lenne, hanem azért, mert másképpen is meg lehetne fogalmazni, és ebben a megfogalmazásban sem csak *ennyi* a probléma, hiszen feltételez még számos dolgot, amire tovább kellene kérdeznünk. Például faggatnunk kellene ezt a bizonyos „első”-t és „eredendő”-t (formát vagy/és pillanatot). S gyorsan nehéz helyzetbe kerülnénk, ugyanis soha nem bukkanhatunk rá olyan értelemre, mely mediális megformáltság nélkül létezik. Mielőtt valamiféle passzív adódásban jelentkező, intuitív tapasztalásra gondolnánk, fontoljuk meg, hogy mihelyest ezt értelmezni tudjuk, máris van valamilyen értelme, tehát máris artikulált értelemként adódik. Ennek a minden tapasztalás feltételét alkotó elsődleges artikulációnak, az értelemképződés öszenoménjének nem tudunk nevet adni. Mindenesetre úgy lehetőségfeltétele minden nyelvnek, hogy magának is az a nyelv a lehetőségfeltétele, melyet lehetővé tenni hivatott. Valami olyasmi, ami egyaránt alapja az értelemartikulációnak és a nyelvnek, de egyformán kívül van rajtuk, és mégis mindkettő lényegi alapját *képezi*: megképezi a *jelentőt* vagy röviden a jelet. A jelképz(őd)és folyamata önnön termékére támaszkodik.

divat nyelve kódként rokon a „természetes” nyelvvel. De vajon egyértelműen fordítások zajlanak-e ezen médiumok között? Mondjuk, értelmes-e azt mondani, hogy lefordítunk egy festményt a zene nyelvére? Vagy azt, amit a divat nyelvén „megfogalmazunk”, kifejezünk, megformálunk, mondjuk, a pénz nyelvére? Aztán van-e ezekben az esetekben értelme nyelven *belüli* fordításról beszélni? Mit és miként lehetne lefordítani a divaton belül? Vagy ugyanígy a zenében?

Azért tértünk ki erre a kérdésre, mert úgy tűnik, egy divatnyelvi vagy zenenyelvi megnyilatkozás annyira egyedi, hogy abszolút értelemben állítja elénk az idiomatikus-ság és a fordíthatatlanság összefüggését, mert vagy csak hűségeselemelmét (utánozni) vagyunk képesek (ami ezekben a médiumokban leértékelt, nem egyszer büntetett eljárás, plágium), vagy pedig egy másik, éppoly eredeti megnyilatkozást tudunk tenni (ami azonban a tartalmat illetően is annyira egyedi lesz, hogy semmilyen közös értelemről nem beszélhetünk majd). Úgy látszik, ezeknek a médiumoknak éppen az a jellegzetessége, hogy a természetes nyelvekhez képest a jelölő és jelölt kapcsolatában a jelölő konstitutív szerepe nemcsak jelentősebb, hanem teljesen feloldja magában a jelöltet, s így eltörlődik a határ a jelölt és a jelölő között. A divat és a zene nyelvében a jelölt csak a „természetes”, fogalmi nyelv közbelépésével tesz szert valamiféle függetlenségre és önállóságra a jelölőhöz képest.

S miközben a természetes fogalmi nyelvek kölcsönösen lehetnek egymás számára forrás- és célnyelvek, a zene vagy a divat nyelvvel kapcsolatban már tanácstalanok vagyunk. A szokásosan értett nyelv ugyanakkor mindegyik számára lehet „partner”, egyszerre forrás és cél; a festészet nyelvén kifejezettet le tudjuk fordítani beszédre, és a beszédben megfogalmazottakat le lehet festeni (konceptuális művészet), a zene, a divat esetében hasonlóképpen. Azonban a nem fogalmi nyelvi jelrendszerek között csak a fogalmi nyelv közvetítésével beszélhetünk a szó szoros értelmében fordításról. „Egy zeneművet is le lehet festeni”, de szó sincs fordításról, csak valamilyen fogalmi nyelven képezhető meg fordítható közös értelemtartalom. A természetes nyelv önmagának és más jelrendszereknek is lehet metanyelve, de a többi jelrendszer sem maga, sem más jelrendszerek számára nem evidensen az.

Derrida dekonstrukciós tevékenységének különossége, hogy nemcsak rendre reflektál a fordítás problémáira, de el is játszik ezekkel. Rájátszik a szövegekre, s nem esetenként és esetlegesen, hanem ebben a rájátszásban és rájátszásként bontakozik ki a filozófiája. Mintha ez filozófia lenne. Vagy ez lenne maga a filozófia. Hiszen tapasztalati értelemtartalmakat képez és közvetít, s ennek során rendre játékba hozza a mediális kondicionáltságukat (vulgo: keresi a megfelelő kifejezést a tapasztalása számára, majd a kifejezések helyett, mögött, mellett újabb kifejezéseket kutat). A filozófia egy nyelvben lakik, vagy a filozófiában egy nyelv lakozik. Nyelv és filozófia kölcsönösen áthatják és belakják,

kölcsönösen meghatározzák és kondicionálják egymást. A filozófia esetében egy olyan nyelv „hordozza” a filozófiai értelmet és teremti meg a filozófiát, melyet (már) a filozófia hoz(ott) létre. Ez az időbeli egymásutánisággal és így az ok-okozati logikával nem törődő létre-hozás valódi *teremtés*. A filozófia poétikai dimenzióban játszódik, és nemcsak rátámaszkodik a nyelv (*logosz*) eme dimenziójára, de rá is játszik, rajta és vele játszva: poié-szisz. Hogy ez mindenkor így van (nemcsak a filozófiában, és nemcsak a költői poézisben, hanem minden értelemtapasztalásban), hogy tehát a tapasztalás és az értelem együttes poétikus alkotás (kopoiészisz), minden lét azon nyomban nyelvként (jelentésként) artikulálódik, ez *nem* látszik a filozófiai szövegeken, sem eredetiben, sem fordításban. Mert filozófiai előítélet, hogy 1) a nyelv(i) kifejezés) másodlagos a kifejezett tartalomhoz, egy önmagában való létigazsághoz képest, ezért 2) a nyelv is másodlagos a léthez képest. Ezek szerint a nyelvnek *nincs konstitutív szerepe* az értelemtartalomban (ez önmagában létező és megmutatkozó igazság), éppen ezért, ha nem is általában, a filozófiában és az igazságra törekvő megismerésben mindenképpen *pusztán leíró* szerepben működik. Ahol pedig nem ez a szerepe, az csak mitológia, költészet, fantázia stb. Mi inkább teremtő képzeletet mondanánk, amit nehéz elhelyezni ebben a megkülönböztetésben.

Hogy a nyelvi kifejezés soha nem másodlagos a tartalomhoz képest, a nyelv pedig a léthez képest, azt egyszerre lehet elméleti reflexióval „igazolni” és nyelvi cselekvéssel demonstrálni (bizonyítani a megmutatás módján). S ez a kettő összekapcsolódik Derridánál: a dekonstrukció elméleti belátásai és megállapításai kölcsönösen erősítik egymást a dekonstrukciós munka gyakorlati kivitelezésével.

3. E hosszúra nyúlt bevezető gondolatok hivatottak bemutatni, hogy amikor Derrida szövegeit fordítom, azt tartom szem előtt vagy fejben, amit a filozófiáról, a filozófia nyelviségéről, fordításról, a fordíthatóságról, a dekonstrukció lényegéről és feladatáról mondott. Fordítóként állandó *gyanakvással* élek, és nem csak azt illetően, hogy semmi nem véletlen egy-egy szövegében (tudom, hogy ezzel mindig élnünk kell, de nem minden szerzőnek tulajdoníthatunk ugyanolyan fokú éberséget és tudatosságot írás közben). Derrida annyiszor explicit problémává teszi a szövegek vakfoltját, az egy-egy gondolatmenet során tudattalanul hozott döntéseket és választásokat, a hagyomány erejét és korlátait, és mindenekelőtt a nyelvi megnyilatkozás idiomatikuságát, hogy fordítóként is feltételezem: nála a szövegek döntően ennek a reflexiónak a lenyomatai (nem lejegyzései, mert történik valami a szövegeiben, ami csak ezekben és ezek által történhet meg). Derrida olyan filozófus, aki csak egyes szépírókhoz mérhetően reflektál arra, hogy a filozofálás nyelvi cselekmény (is, vagy elsősorban, illetve végső soron az). S többről van szó, mint a nyelvi fordulat tudatosításáról és következményeinek

tekintetbe vételéről.³ Mert ez utóbbi ugyan alkalmas a metafizika-kritikára, a mondható és a kimondhatatlan elválasztására, arra, hogy a nyelvi artikulációt tegyük meg a világ és a tapasztalat alapjává. Azonban a nyelvet továbbra is reprezentációs szerepben tartja – a performatív-poétikus ereje kevésbé tűnik elő.

Derrida a performativitás és a nyelv poétikai dimenziója felé szélesíti ki nyelv és filozófia kapcsolatát: az értelem és az igazság egyaránt nyelvi effektusok, és performatív módon, a nyelv teremtő ereje révén jönnek létre. Ennek ontológiai alapját a *nyom* fogalma jelöli. Röviden arról van szó, hogy minden tapasztalat akkor lesz tapasztalattá, ha beíródik egy nyomba – a nyom egyfajta jelölő, a tapasztalat egyfajta jelölt –, és ez a nyombeli artikuláció redukálhatatlan. A nyom nem azonos a természetes nyelvi artikulációval és közvetítéssel, hanem a nyelv ontológiai alapját képező jelentésségsztruktúra és jelstruktúra ősfenomenje, ezért a tapasztalás gyakorlatilag nyelvi beírást von maga után. Ebben az értelemben a tapasztalat máris nyelvi megformált, de ennek a fonák oldala a fontos: megformáltság, artikuláció nélkül nincs sem értelem, sem igazság, sem lét.

Márpedig a filozófiában az ún. pre-predikatív (mindenféle nyelvi struktúra és artikuláció, jelentésviszony nélküli) értelemigazság gondolata nagy hagyománnyal és horderővel rendelkezik (utoljára a husserli fenomenológia épít erre, és Derrida belépője a filozófiába éppen egy Husserl-kritika, melynek éppen ez a probléma áll a középpontjában).

Derrida nyomfogalomra épülő koncepciója kívül áll a hagyományos nyelvészeti felfogáson, de leírható a szokásos terminusokkal. Például így: olyan erős a nyelvi formálás, illetve az értelemigazság kapcsolata, hogy tkp. a filozófiai kifejezések *idiómák*, abban az értelemben, hogy egyedi megformálásai egyedi tapasztalatoknak. Egyszerűen szólva, nem mellékes, hogy miként fogalmazunk, az átfogalmazással pedig mindenképpen veszendőbe megy valamilyen értelem- és igazságeffektus, igaz, mindeközben újabb értelem- és igazságdimenziók nyílnak meg. Határhelyzetben pedig szembesülhetünk a fordíthatatlansággal, illetve a szükségképpen értelemmódosulást eredményező fordítással.⁴

3 Ez még csak annyit jelentene, hogy bár a nyelv kiiktathatatlan – redukálhatatlan – a filozófia tevékenységből, és a nyelvi artikuláció rányomja a bélyegét a gondolkodásra, azonban „a nyelvünk határai világunk határai” elven nem jutunk túl.

4 Derrida mindkét mozzanatot használja a maga dekonstruktív tevékenységében. Az utóbbinak látszólag egyértelműbb a szerepe: átfogalmazásokkal az eredeti értelem- és igazságeffektusokat kimozdítani a helyükről, hogy újabb dimenziók nyíljanak meg, amelyek arra utalnak, hogy az eredeti megfogalmazások perspektivikusak, és perspektívaváltással (ami itt nyelvi átfogalmazást, fordítást jelent) nemcsak a szituatív kötöttségek (előfeltevések, hagyományok, döntések) nyilváníthatók meg, de a probléma újabb értelmezési lehetőségei is. De él azzal a ténnyel is, hogy ez a kimozdítás vagy nem lehetséges (nem tudunk értelmesen újabb perspektívákat megnyitni), vagy éppen az a fontos, hogy ne nyíljanak ilyenek meg.

A nyelv performatív ereje annyiban érdekli,⁵ amennyiben a filozófiai tevékenységével nyelvi eseményt kíván kelteni, hogy megvilágítsa és módosítsa a lezártnak tekintett értelmeket, s megingassa a lezárt értelmekben magára záruló világot és életet:

Ha mégis hűséges vagyok valamihez azzal, amit csinálok, akkor kettős irányultságú ez a hűség. Egyfelől hűség a nyelvben végbemenő esemény ereje iránt, másrészt pedig hűség az iránt, ami elérkezik hozzánk, megtörténik velünk ott, ahol a nyelvben létező örökösök vagyunk. Igyekszem hűségesen elgondolni a nyelvet, amelyben írok, és mások egyedi műveit is úgy, mint amik egy nyelvben teremtődtek, vagyis igyekszem átadni magam annak, ami előttem történt – ahogyan a nyelv előttem van, a más műve előttem van – és ellenjegyezni ezeket az eseményeket. Az ellenjegyzés maga is performatívum, egy másmilyen performatívum, amellyel hálát adunk a nyelvért és a más művéért. A hálaadás azt is feltételezi, hogy belenyúlunk és rajta hagyjuk a kezünk nyomát, és valami egészen mást írunk. (Derrida és Callegri 2006: 17)

A továbbírás egyben átfogalmazás is, vagy ha akarom, nyelven belüli és nyelvek közötti fordítás. A szövegek idiomatikus jellege miatt azonban nem csak a tökéletes vagy akár a hű fordíthatóság kérdése merül fel. Az idiómában a jelölő és jelölt redukálhatatlansága arra is utal, hogy nemcsak a jelöltek (az értelem, az információtartalom), de a megformálás, a jelölő is lényegi alkotóeleme az értelemnek. Ezért ha a fordító hű akar lenni Derrida hűségéhez, a szövegek fordításában nem csupán az értelemartikulációk rendjéhez, de a jelölők rendjéhez is hűnek kellene maradnia. Értsd: nemcsak az értelem szintjén kell ekvivalenciára törekedni, hanem a jelölők rendjében is. Ez nyilvánvalóan lehetetlen és értelmezhetetlen vállalkozás. A dekonstrukció ennek a tapasztalatában részesít bennünket, akkor is, ha nem fordítóként találkozunk vele, „csak” olvassuk Derridát.

Bár megalapozottságát tekintve joggal, a szokásos felfogáshoz képest erőszakoltan beszélünk itt idiomatikuságról. De ne feledjük: hogy mi minősül idiómának, azt soha nem tudjuk eldönteni. Idióma lehet minden olyan nyelvi megnyilatkozás, amely csak meghatározott kontextusban hordozza a meghatározott értelmét. A kontextusok között mozgatva bármely nyelvi közlést abban az értelemben idiomatikusá teszünk, hogy a változó környezetben megtapasztaljuk a jelentésmódosulását is. Ha egy jogi terminust alkalmazunk valamely jelenség megnevezésére, ám nem jogi környezetben, akkor a jogi kifejezésünk idiomatikusnak minősül.

5 Legyen szabad utalnom a dekonstrukció performativitásáról szóló írásomra: Kicsák (2020).

De mindez mi célt szolgál? Ha az eddigiekből nem derült volna ki, a dekonstrukciónak nem az a szándéka, hogy megállapítson (igazságokat, ismereteket), hanem hogy előidézzen olyan eseményeket, amelyek igazságtörténeseként megélhetőkké válnak, vagyis a közösségi és egyéni eszmélkedésünket performatív módon (helyzetbe hozás által) segítik és viszik végbe. Igazságtörténeéseket pedig rekontextualizálással lehet előhívni, ahol a bevett értelmekben rögzült bevett tapasztalatok az értelmek kimozdításával más és új tapasztalatokhoz vezetnek, amelyek az (egyéni és közösségi) élet mindenkori megújításának feltételei. A dekonstrukció textuális munkával ugyanis azért bolygat fel fogalmi rendeket, hogy ennek révén elérjen nem fogalmi rendekhez is. A textuális-diszkurzív, nyelvi formák társadalmi intézményekként materializálódnak. A dekonstrukció beavatkozik a polisz világba, röviden a világba, hogy hatást keltsen, felfokozva már zajló átalakulásokat.⁶

4. S akkor lássunk néhány gyakorlati kérdést, melyek jól rávilágítanak arra, miként tesz szert filozófiai értelemre az idiomatikus kifejezések fordításának és fordíthatóságának problematikája egy-egy Derrida-szövegben (a példa és az idióma szoros kapcsolatára most csak utalunk). Vagyis miként kelt új megértésre és cselekvésre ösztönző tapasztalateseményeket bevett értelmek problematizációjával Derrida. A fordíthatóság kérdésének jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a fordítási problémák bemutatása és az ezekhez fűzött szükséges magyarázatok szinte kiteszik a szöveg értelmezését.

4.1. Első példa vagy idióma: *L'invention de l'autre* – A más feltalálása

Derrida előadásához (Derrida 1987)⁷ a témát az új, a más iránt időről időre megnyilvánuló és felerősödő vágyunk, az újnak és a másnak a reménye, várása vagy kényszeres keresése adta (amit Derrida a föltalálás vágyának és ígéretének nevez). A szerző először, s ez szövegének és elemzésnek a fő szála, az invenció – pontosabban a francia *invention* – szó többértelműségére utal. Mert *invention egyszerre* jelenti a feltalálás *folyamatát* és, ami nem egészen ugyanaz, a feltaláló *tevékenységét* (aktivitás és passzivitás különös elegyével), valamint ezek *végeredményét* (a találmányt). A *feltaláló* ('inventeur', 'inventrice') egyben

6 Ez az átalakulás és hatáskeltés programszerűvé nem Derridánál, hanem Castoriadisnál vált, aki a jelentések és intézmények társadalomszervező mozgásait vizsgálva alakította ki forradalmi politikai nézeteit (lásd: Castoriadis 2022).

7 A fordításom egyelőre kéziratban maradt. A szöveghez kapcsolódóan rendezett konferencia anyagát lásd: Kicsák Lóránt és Széplaky Gerda (szerk.) (2020). A kötet Függelékében Bónus Tibornak köszönhetően hosszas elemzést olvashatunk az említett Derrida-szöveg és általában a Derrida-szövegek magyar fordításairól.

találékony ('inventif', 'inventive') is. Mivel azonban Derrida eszmetörténeti jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a szó veszített jelentéséből, és ma már *nem* tekintjük invenciónak, ha valamit egyszerűen *megtalálunk*, még csak *nem is felfedezünk*, hanem egyszerűen *ráakadunk*, *rábukkanunk* valamire (a felfedezés is hordozhatja ezt a véletlenszerűséget, de valamiképpen a *keresés* szándéka mellett; ráakadni viszont úgy szoktunk valamire, hogy nem feltétlenül keressük, vagy nem azt keressük, amire ráakadunk), egy olyan szó kellett (volna) magyarul, amely mindezt – az értelem- és jelentésátfedéseket és -különbségeket – „tudja”. Ilyen pedig nincs, mert magyarul másképpen szerveződnek a szóba jöhető szavak konnotációs kapcsolódásai. Külön szó van a folyamatra és a tevékenységre (*feltalálás* vagy – ahogy éppen a megtalálás konkrétságát ellensúlyozandó használok – *föltalálás*), és külön az eredményre (*találmány*). A találmány nem egyszerű *lelemény*, és aki erre képes, nemcsak *találékony*nak, de *leleményes*nek is mondható. Bár mind a *találmány*, mind a *lelemény* „alakilag” a *megtaláláshoz* áll közelebb, van köztük különbség. A *lelemény* és a *leleményes* (az *invention* szóhoz hasonlóan) az eredményt és a képességet jelenti, de nem alkalmazható a folyamatra vagy tevékenységre. Továbbá a feltalálásnak nem azt az értelmét célozzák, amelyet elsősorban technikai feltaláláson értünk; annak legfeljebb egyik aspektusát (mondjuk egy ötlet megszületését, a tárgy takarosságát, a folyamat megtervezését stb.). Mégis inkább akkor használjuk, ha nem a technikai föltalálást, hanem valaminek a *kitalálását* hangsúlyozzuk, ami egyben valami nem valóságosra vagy nem kézzelfoghatóra vonatkozik (ezért a technikai föltalálás esetében ez a nem-valóságos a szellemi háttér, ezt kitalálni más, mint a terméket feltalálni; a technikai eszköz feltalálója abban leleményes, ahogyan létrehozza a találmányát). Franciául viszont minden további pontosítás nélkül meséket is lehet *inventer*, magyarul ellenben semmiképpen nem *találunk fel*, sem pedig *föl* meséket, és nem is bukkanunk rájuk, hanem *kitaláljuk* őket, még akkor is, ha erre a kitalálásra, ami a nem-valóság, a fikció, a hazugság felé mutat, ugyanúgy vonatkozik majd a szerzői jog, mint a technikai találmányra. (Derrida kitér arra, hogy az európai szerzői jog a technikai berendezéseket és a fabulákat szentesíti és védi jogdíjjal.)

S amikor már arra a belátásra jutnánk, mindegy is, hogy fel-, föl-, meg- vagy ki-, akkor is mindenképpen csak *találunk* valamit, az igekötőkkel pedig majd pontosan meg tudjuk különböztetni a jelentésárnyalatokat és a lényegi különbségeket egyaránt, jön a csavar Derrida szövegében (etimológiai csavar, mondanánk, ami megint csak a nyelven belüli fordítás és az idiomatikusság irányába mutat).

Mert az *inventer* a latin *invenire* szóból származik, melyben semmi nyoma a találásnak. Derridának éppen az válik fontossá – ez lesz a szövegének találmánya vagy leleménye –, hogy az invencióból, a fel- és kitalálásban benne rejlő (rá)találás mint 'váratlan találkozás' értékét megőrizve, egy másik, immár a találástól független, de a találmányra

minden értelmében nagyon is jellemző jelentésszintézist bontson ki: a még nem volt, nem (itt)lévő eljövételét, az első megérkezését, a nemlétből a létbe való átmenetét s ekként az új és a más megjelenését, felbukkanását, ami felbukkanásában a rábukkanás örömeiben részesíti vagy a váratlan meglepetés keltette kihívás elé állítja a vele találkozót. Az érkező csak akkor lesz valóban új, ha más is, mint ami van, vagy valaha volt (az ugyanaz ismétlődése nem feltalálás, nem találmány, nem is lelemény, hanem – utánzás, mechanikus mimézis, ami azonban paradox vagy aporetikus módon minden mégoly eredendő találmánynak is a szükségszerű sorsa kell hogy legyen: egy találmánynak egyszerre kell előzmény nélküli egyedinek, megismételhetetlennek lennie, majd végtelenszer ismételhetőnek is, valami eredetinek az ismételhetőségét, szabad felhasználást védi a szerzői jog). Ez viszont egy olyan jelentésszintézés, melyet – szemben az eddigiekkel – magyarul lehetetlen visszaadni egyetlen adekvát, releváns kifejezéssel, mert a magyar szóbokor a találás értelemegységében gyökerezik. Igaz, franciául is nehéz kihallani a *venirt* az *inventer*ből, s Derrida is körülírni és magyarázni kényszerül (a zárójelben feltüntetett latin alakokkal), de a nyelvrokonság okán mégiscsak létezik franciául az a szóbokor, amellyel ezt vissza lehet adni (nyelven belüli fordítás). Derrida ki is szól a szövegből, hogy egy nem latin nyelvű fordítás esetén nehéz lesz bármit is kezdeni az elemzésével (mármint a fordítás és nem a megértés szintjén).

Ha komolyan és abszolút értelemben vesszük az eljövést mint az újnak, a másnak a nem-létből a létbe történő el(ö)jövételét, akkor a feltalálás összefüggésében, az invencióban rejlő eljövétel felől ennek a *jönninek* a jelentése is új megvilágításba kerül: ami a szó szoros értelmében jön, az nem visszajön, hanem először és egyszer jön el. A találmány és a feltalálás eseménye, aktusa, folyamata nem ismétél (ez utánzás lenne), hanem először történik meg, maga az esemény vagy aktus és benne-vele a találmány is először jön, érkezik el, következik be, történik meg. *Sans précédent*, precedens nélkül. A találmány csak akkor találmány, ha precedens (minta, prototípus) nélkül jön létre, ha semmilyen előzmény nem jelzi az eljövételét. (Ha igen, azt programozott feltalálásnak nevezi Derrida, de most ezt a szálát hagyjuk.)

Amikor az invenció nem a *találni*, hanem a *jönni* felől lesz fontos Derridának, két olyan mozzanat történik meg az előadásban, amelyet magyarul nem lehet „lekövetni”. Először a „szokásos” jelentésszintézis *belül* hangsúlyeltolódás történik, hiszen tompul a rákészülés, a tervszerű keresés, kutatás jelentősége, a feltaláló aktivitása passzivitásba vált, hogy átadja a helyét a feltalálendő elérkezésének, amit nem lehet sem kikényszeríteni, sem siettetni, sem a hozzá vezető utat megtervezni, nem lehet a feltalálást algoritmizálni, pedig ezek mind már jó ideje és mindmáig a feltalálásgazdaság, találmánypolitika és szabadalomhatalom alapját alkotják. Ezen túl egy új szemantikai kapcsolatrendszer is feltárul: a *jönni*, *jövés*, *eljövétel*, *jövő* jelentéseinek keresztül a *feltalálás* és a *találmány* egyszer

csak elkezd kapcsolódni – az egyes jelentéskomponenseik kidomborodását eredményezve – az événement ('esemény', 'egyedi, egyszeri, megismételhetetlen, öntörvényű történés'), az *avènement* ('uralomra jutás', 'érvényre jutás', 'önérvényesítés', 'megkerülhetetlen és visszavonhatatlan létesülés'), a *convention* ('egyezmény', 'el- és befogadás', 'szentesítés') és az *aventure* ('kaland', 'bizonytalan, kiszámíthatatlan, váratlan eredményű tapasztalás melletti elkötelezettség') stb. szavakhoz.

Ez az etimológiai kötelékre támaszkodó hangsúlyeltolódás adja meg a teljes jelentését a kifejezésnek: *invention de l'autre*, ami nemcsak valami más dolognak az akaratlagos és tervszerű felfedezését jelentheti, hanem a fent vázolt jelentésdimenzióban a más(ik)nak az előzmény nélküli, eseményszerű eljövételét, ennek az előre nem látható érkezésnek az el- és befogadását, ami nyitottságot feltételez a kockázatokra, vagyis kalandos, mert a másiktól érkező újat sem kieroszakolni, sem kiszámítani nem lehet, inkább észrevenni, fogadni kell. Ehhez persze ki kellene még térnünk a kétféle genitívusra, ami szintén széles játéktérrel szokott nyitni a Derrida-értelmezéseknek: a más(ik) feltalálásában a más(ik) egyszerre lehet tárgy, amelyet feltalálunk (felbukkanásában rábukkanunk), és alany, aki/ami feltalál (felbukkan és hagyja felbukkanni, elérkezni az újat); a feltalálás nem(csak) a feltaláló találmánya, de a majdani találmány leleményessége is a létrejövéshez, és a feltaláló leleménye is, hogy képes legyen ezt a felbukkanást felfedezni és elfogadni, talán azzal is, hogy maga készen áll az érkezésre, a várásra és a fogadásra stb. A találmány nemcsak a más(ik), de felőle is érkezik. Így vagy úgy, a más(ik) leleményességre készlet.

A jönni, jövés, eljövétel, az érkező és a jöttment, a jövő, immáron a feltalálás, az új, a más, a felbukkanás, a készenlét, a várás és a fogadás gondolatkörébe ágyazottan ezután nagyon erős képzetkörre lesz a derridai gondolkodásnak.

Van egy másik idiomatikus kifejezés a *jönnivel*, az *à venir*, amely számos főnévvel alkot szintagmát, ilyen többek között a *démocratie à venir*. *Eljövendő demokráciának* fordítottam,⁸ szerintem jól, de nem hagy azóta sem nyugodni, hogy magyarul sugallja-e mindazt, amit franciául. (Látjuk, a fordítást a konnotációk teszik problematikuská, vagy fordítva: a konnotációk jelentőségét a fordíthatatlanságuk adja és méri, beszédhelyzetektől élethelyzeteken, életformákon át egészen korszakok meghatározásáig juthatunk általuk.) Az *eljövendő demokrácia* kifejezésben magyarul ugyanis nincs meg, talán, az az aporetikus tónus, mely az *à venir*-ből egyrészt a szükségszerűség, a bizonyosság, a követeles és az akaratlagosság, ugyanakkor a kiszámíthatatlanság, a bizonytalanság, a várás és a remélés együtthangzásával csendül ki. Mert ennek a demokráciának⁹ – mely *eljövendő*

8 A kifejezés több műben felbukkan, most az általam fordított szövegről, a *Bitangokról* beszélek.

9 Amiről nem tudjuk, pontosan mi is lenne, a szó szívében tátongó szemantikai űr szintén témája Derridának. Franciául ezt a meghatározatlanságot például az is jelzi, hogy determináns nélküli szintagmáról

és (már, ugyanakkor mindenkor) eljövőben van, mégis igazából a jövő zenéje – éppen ebben a bizonytalanságban kell mégis *szükségképpen* eljönnie. De nem úgy, hogy kikényszerítjük az eljövetelet vagy véghez visszük az érkezését, hanem fenntartjuk eljövendő voltát, és éppen azzal tartjuk fenn, hogy akarjuk és igeneljük a maga konkrét (eszmei) meghatározottságában és konkrét (valós) meghatározatlanságában (vagyis a mindenkori kötelező elégedetlenségünk mellett és ennek ellenére hiszünk benne). Azt magyarul is halljuk, hogy majd jönni fog, és várat magára, vagyis (el)jövendő, a szükségességét viszont már kevésbé vagy egyáltalán nem halljuk ki. A lehetőség és a szükségszerűség játéka aztán tovább-billen, mert ami eljövendő, az olyan szükségszerű lehetőség, ami nem múlik önmagán kívül semmi másan, ezért mi, miközben igenelnünk kell, valójában nem akarhatjuk, hogy eljöjjön, nem kényszeríthetjük ki az eljövetelet. Itt egyébként pont kapóra jön a magyar kifejezés korlátozottabb konnotációja, mert Derrida számára fontos lesz tompítani a francia *à venir* kifejezésben rejlő kényszert és kikényszerítést, mint ahogy visszavenni abból a felfokozott várakozásból, sőt beképzeltségből is, hogy a jövő nem jön, hanem elhozzuk (főleg, ha ez a jövő egy szebb jövő, vagy abszolút értelemben a végső időből érkezik mint megváltás, üdvösség). Vagyis olyan aporetikus értelmet kell közvetíteni, amelyet, talán, a francia kifejezés tud és elbír (denotál és konnotál), magyarul ellenben ellentmondásosnak érzékelünk: az „eljövendő demokráciának” egyszerre kellene hangsúlyoznia, hogy a demokrácia olyasvalami, ami mindig eljövendő (jövendőként és eljövőként van), ugyanakkor ilyennek is kell megmaradnia; el kell jönnie anélkül, hogy konkrét bizonyossággal bírna, s mégis éppen ekként kell igenelnünk, miközben nyitva kell hagynunk annak kérdését is, hogy ezt a „kell”-t mi vagy ki kényszerítheti ki. Csak az ember számára eljövendő és lehet eljövendő, mert az embernek van jövője, az ember számára van (el)jövő (van, ami még nincs, de jön, érkezik), de ezt nem az ember hozza el. Ettől még nem mondhat le róla, vagyis igenelnie kell az eljövetelet, ennek lehetőségét (a jövő maga a lehető), de nem kierőszakolni a megérkezését. És ebben az igenlésben van benne annak az esélye, hogy valamikor majd el is jön. Igent mondani egy kiszámíthatatlan, előre nem látható, nem tervezhető és ellenőrizhetetlen jövőre, mely nincs az igent mondás nélkül, de máris megszűnik, ha jelenbeliként, a jelen móduszaiban (befejezett jelenként, vagyis múltként mint eljöttet, de akár befejezett jövőként mint majd biztos eljövőt) igeneljük, tehát állítjuk, ezért nem várjuk, és nem hagyjuk meg annak, amire várni kell, hanem elhozzuk; nem *hagyjuk* eljönni, hanem *kikényszerítjük* az érkezését. Érkeztetjük, abban az értelemben, hogy kierőszakoljuk az érkezését, holott érkeztetni

van szó. Magyarul ez is nehézséget okozott, hiszen mi az elvont fogalmakat vagy eszméket is határozott névelővel nevezük meg; franciául is furcsán hat, amikor Derrida névelő nélkül használja, alanyi pozícióban. Ezt hidalja át időnként azzal, hogy appozícióban szerepelteti: *l'expression de démocratie à venir*.

egy küldeményt szokás (mely maga és melynek az érkezése is független tőlünk).¹⁰ Ennek nevet találni a fordító feladata. Úgy tűnik, az első neve megvan: *démocratie à venir*, most egy másik nyelven kellett nevet adnunk *ugyanennek* az eljövendő demokráciának.

Nos, ilyesmi történik általában Derridánál ott, ahol az egész szöveg egy idiomatikus kifejezés köré szerveződik; nem csupán szól erről, nem csupán elemzi az idiomatikuságot, hanem miközben ezt is teszi (pl. Benveniste-re hivatkozó szigorú nyelvészeti, etimológiai elemzésekkel vagy a *Littre*-ből vett szemantikai magyarázatokkal, különböző regisztereken, melybe beleértendő a nyelvtudományi, kommunikációelméleti elemzés is), a szöveget a kifejezés (a fordíthatóság kihívását jelentő) konnotatív töltete mozgatja.

Látjuk, az idióma nemcsak tárgya a szövegnek, hanem bizonyos értelemben az alanya is, mintegy a szer(ve)zője. Mert hogy mi *történik* a szövegben és a szöveggel, az sokban függ attól, hogy milyen történetet generál – jó, meghatározott eljárások révén munkára fogva – *maga az idióma*. Néha egészen meglepő produkció születik, olyan jelentés- és értelem-összefüggés villan fel, csillan meg, mely sem a szerzőhöz, sem az eljáráshoz nem kötődik, nem áll szándékában vagy nincs benne a logikájában. Máskor meg nagyon is. És szinte előre tudni lehet, mikor mi fog következni, hogyan követik majd egymást szinonimák, etimológiai kapcsolódások, és hogyan térünk át más nyelvekre (eleinte inkább görögre, latinra, németre, később egyre inkább angolra stb.).

S amikor azt mondom: mi fog történni a szövegben, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a szövegek döntő részben szóbeli előadások, vagyis ami a szövegben történik, annak kellene megtörténnie az előadó- vagy a szemináriumi teremben is.¹¹ Mivel ilyen szervező szerepe van az idiómának, a szövegek állandó jellemzője a szemantikai-etimológiai (nyelven belüli) és a más nyelvre történő fordítás. Fontos, hogy nem járulékként, hanem szerves részként, s amikor magyarrá fordítjuk, működtetni kell ezt az

10 Ez a jövőnek mint küldeménynek a gondolatkörére nyílik, amit Derrida egy másik szövegében, az *Envoiban* (Derrida 1987) tesz témává, rájátszva az egyik heideggeri „leleményre”, mely szerint a *Geschichte*, az ember történelme valójában egy küldemény (*Geschick*); a történelmi múltunk egy valaha elrendelt jövőként válik „küldeteses sorsunkká”. Ez az asszociáció jelen van a fordítóban, mert jelen van a kifejezésben, nyelven belül és nyelvek között játszódó konnotációk és asszociációk egész sorozataként. Az *envoi*, nem melleseges, egyszerre jelenti a küldeményt és az ajánlást; a kettő összevonásával az ajánlott küldeményre asszociálhatunk; és jelenti az utalást is. Ez utóbbi kapcsán nagyon fontos, hogy a történelem, a küldeteses sors vagy az ajánlott küldemény egyben utal valamire, abban a héraldeitoszi értelemben, hogy „nem mond ki semmit, nem rejt el semmit, hanem jelez”. Az időben és idővel történő történelmi sors maradandó emlékei jelek. S ha meg akarjuk érteni (a történelmet és a sorsot), akkor meg kell fejtenünk ezeket a jeleket, melyek azonban mindegyre csak újabb jelekre, jelentésekre, értelmekre, szavakra és fogalmakra utalnak; az értelmekeresés rendre egyik értelemről a másikra utal minket, ami az értelmehordozókban rögzül, vagyis a jelölők nem közvetlenül jelöltekre utalnak, hanem újabb jelölőkre és a bennük rejlő jelöltekre, vagy a jelöltekre, melyek csak a jelölőkben vannak és lehetnek adva. Ezek az utalások, elutalások, átutalások pedig mindig átültetések és fordítások.

11 Vannak feljegyzések arról, mennyire dühös és kedvetlen lett olykor Derrida, amikor nem működött a szöveg, vagyis az idióma.

eljárásrendet, legalábbis nem szabad leállítani a működését. Az *invenire* esetében látjuk, milyen nehéz; például magyarul nem is működik, még magyarázatok mellett sem, egyes helyeken marad a fordítási kudarcot jelző zárójeles megoldás. De egy másik szempontból meg azt látjuk, hogy már a részben sikeres fordítással és akár a kudarcával is beindul a célnyelvben egy olyan mozgás, amelyik az „eredeti” problémafelvetéshez azzal lesz hű, hogy újabb jelentésdimenziókat nyit meg.

4.2. Második példa vagy idióma: *Le voyou que je suis* – ...

A *voyou* (a szó, főnév és melléknév, illetve az általa megjelölt létező vagy tulajdonság) akkor kerül Derrida érdeklődésének homlokterébe, amikor a kilencvenes évek amerikai külpolitikai doktrínájában alapeszmévé válik a *rogue states* gondolata, majd kezd elterjedni a francia politikai beszédben, helyesebben politikusok beszédében ennek fordításaként az États-voyous kifejezés. A „eredeti”, angol kifejezést tekinthetjük többszörös fordításnak, amennyiben például metaforikus, metonimikus megnevezése bizonyos államoknak. A metaforában és a metonímiában működő átvitel egyfelől az állat-ember-állam konstelláción mozog: az állathoz hasonlított embert és az állathoz vagy az állathoz hasonlított emberhez hasonlított államot jelöli. Másfelől egy (rész)tulajdonságával nem csupán minősíti, hanem egyenesen megnevezi s egy tulajdonságával azonosítja az államot. De nem olyan tulajdonsággal, mely általában „jellemezni szokott” egy államot (mint az államformák vagy kormányzati formák, társadalomszerveződési formák stb.), hanem egy közelebbről meg nem határozott „viselkedéssel” (a fellépésével, vélt működésével, kikövetkeztetett szándékával stb.), tekintet nélkül pl. az állam formájára. Amikor a szó az amerikai, aztán pedig az európai politikai-politológiai és zsurnalisztikai szótárban felbukkant, olyan államokat jelölt meg, mint Irak vagy Irán. De nem egyszerűen megjelölte, lévén nem denotatív szerepben fordult elő, hanem metaforikusan (de ettől függetlenül nagyon konkrét következményekkel járó módon) *megbélyegezte* ezeket és más további államokat: billogot sütött rájuk és vezetőikre, többek között a „bagdadi fenevadra”, Szaddamra. Jegyezzük meg, hogy ugyanennek az amerikai politikai kifejezésnek a német megfelelője a *Schurkenstaat*, Derrida *Voyous* című könyve (Derrida 2003) pedig *Schurken* címen jelent meg németül. Magyarul valamiért (holott sem az angol, sem a német, sem a francia elnevezés nem motiválja) elkezdtek használni, a fordításom keletkezésének idején ráadásul már-már bevett értelemben, a *latorállamok*, *latrok* elnevezést.

Ilyen körülmények között érezhetően idiomatikussá vált a *rogue*, a *voyou* és tsai., nehéz is volt magyar megfelelőt választani, különösen, hogy ki kellett írni a könyvborítóra is. De nemcsak az nehezítette meg a dolgot, hogy volt már magyar „neve”, hanem

az is, hogy olyan szót kellett találni (ha nem is fel- vagy ki-, mindenesetre leleményesen rátalálni), amelyik – megint csak: – „tudja” mindazt, amit Derrida a könyvében a *voyou* (és a *rogue*) szó idiomatikus előfordulásaiból felszínre hoz, amire rátámaszkodik, vagy ami felé ezek az idiomatikus előfordulások viszik a gondolatmenetet és a szöveget.

A *rogue* és a *voyou* legáltalánosabb jelentésdimenziója magyarul a 'gazember', 'csibész', 'csirkefogó', 'útonálló', 'naplopó', tömegével pedig a 'csőcselék' szavak felé mutat. Derrida is sorolja számos nyelven a hasonló jelentésű szavakat. Azonban a magyar megfelelőik közül egyik sem alkalmas, hogy közvetlenül az állam szóval párosítsuk: *csibészállam*, *csirkefogóállam*, *útonállóállam* stb. – nem jó megoldások.

A támpontot azt adta, hogy a fenti jelzők, főnevek mindegyik nyelvben olyan minősítő elnevezések (emberre, állatra), melyekkel a törvényen kívül állót, a közösségi normáktól eltérően élő és viselkedőt illetik. Ezek között vannak ártalmatlanabb és veszélyesebb változatok és a társadalmi élet különböző területein előfordulók: pl. aki nem dolgozik (*naplopó*), lop (*csirkefogó*), szexuális kicsapongásokkal tölti az így felszabaldult idejét és energiáját (*lator*), de akár ártalmas is lehet (*útonálló*, *briganti*, *betyár*, hogy a *zsványt* már ne is említsük). S bár a *latorban* mindez megvan, és esetleg szóba jöhet még a *betyár* és a *zsvány* is, a többi estében egyértelműen látjuk a korlátokat.

Miért lett mégis *bitang*? A Derrida-szöveg működése kívánta ezt így, hiszen magának a jelenségnek a megértése szempontjából fontos volt a *rogue* és a *voyou* szavakban és nevekben rejlő néhány értelemvonatkozás. Ne feledjük, olyan jelenségről van szó, amelyet ezek a szavak nem leírnak, hanem megnevezve létrehoznak; a *bitangállam* nem egy létező állam leírása (hacsak nem egy *előbb* ezzel a névvel illetett államé egy második szinten); a megbélyegző elnevezés hozza létre a *bitangállamot* *bitangállamként*. A fenomenológiai leírása tehát annak, hogy milyen egy *bitangállam*, nem történhet másképpen, csak ha annak a névnek a jelentés- és értelemvonatkozásait feltárjuk, amellyel az ilyen államot illetjük (és létrehozuk). (De nem ez a helyzet bármilyen jelenség esetében is? Ezt a hatalmas kérdést hagyjuk nyitva, már fentebb is utaltunk az első fordítás, az adekvát elnevezés, a szóvá váló tapasztalás és a nyelv performatív-poétikus, valóságteremtő erejének egész problémájára. A társadalmi élet és valóság, általában az intézmények területén ezek a kérdések még élesebben vetődnek fel.) Melyek ezek az értelemvonatkozások?

(a) A francia szóban egyértelmű az úttal (*voie*), az utca jelentette nyilvánossággal (a semmittevő lődörgésétől a tömegtüntetésekig az utca a pórnép nyilvánossága), a közművekkel (*voirie*) való kapcsolat, ami pedig a francia szó késői és urbánus keletkezését, ill. jelentését erősíti. Az összes szóba jöhető magyar szó között nem találunk egyetlen ilyet sem. Úgy döntöttem, mert az elemzések ezt az irányt vették, hogy az útról való lekanyarodást, letérést választva magam is letérek az útról. Az összes közül a *bitangból* hallható ki ez az elbitangolás (a letérés a járt útról, a tilosba kalandozás, eltévedés vagy

eltévelyedés stb.) és a (bűnöző, romlott vagy tétlen) gazember(ség). S bár nem urbánus vonatkozású, mégsem annyira erős a kötöttsége, mint az egyértelműen vidékies *zsiványé* vagy még inkább a *betyáré* (a *városi betyár*, *aszfaltbetyár* kifejezések pont azt tükrözik, hogy a nem honos városi környezetbe át kell helyezni mind az embert, mind a szót).

(b) A második szempont az volt, hogy legyen meg a kedveskedő, gyerekes megszólító jellege a szónak. Derrida egy helyen emlékezteti magát arra, amikor nagyanyja hátba veregette, és azt mondta: „Toi, petit voyou!” Magyarul leginkább a *csibész* felé terelne bennünket („Te, kis csibész!”), de ebből megint hiányzik a városias jelleg, a jó útról való letérés, ugyanakkor erős a lopásra utalás, s nem nélkülözi a szexuális kicsapongás konnotációját sem. Jó lehetne itt még a *zsivány*: „Te, kis zsivány!”, és a *betyár*: „Hej, betyár egy inas vagy te!” Biztosan nem jó azonban a *lator*; gondolom, senkit nem becézgetett a nagymamája így: „Gyere csak, te, kis lator!”¹²

(c) De a döntő motívum a választásomban az volt, hogy várt rám egy olyan rész, ahol Derrida se igen boldogul a francia szóval. Én szerettem volna, ha ez magyarul olajozottan működik: a *rogue*-ot ugyanis állatokra is alkalmazzák, az idomításra fittyet hányó, a nem kezes vagy megbokrosodott állatokra, amelyek fejére ezért kámzsát tettek, praktikus okból ugyan, de mégiscsak megkülönböztető, kirekesztő jelzés gyanánt. Erre biztosan nem jó sem a *betyár* – „betyár ló” –, sem egyéb gazember neve, de biztosan nem jó a *lator* („lator ló”?!). Ellenben könnyen mondjuk egy engedetlen állatra, hogy elbitangol, bár nem abban az értelemben, hogy megbokrosodik, ám abban igen, hogy nem kezes, vagyis bitang. És benne van a szóban a kiszámíthatatlanság vagy a feltételezett rosszindulat is, ugyan a megbokrosodott állatot nem mondjuk bitagnak, de egy bitang (nem kezes, kiszámíthatatlan) állatról feltételezzük, hogy bármikor engedetlenné válhat.

Hát így esett a választásom a *bitang* szóra. Nem tudom, hogy mára magyarul idiomatikus lett-e. A *latorállam* erősen tartani látszik magát, bár látom felbukkanni itt-ott a *bitangállamot*, sőt a *bitangokráciát*. (Ezt biztosan nem tűrné el a nyelvünk sem a *lator*-ral, sem a *zsivánnyal*, ha egyáltalán a *bitang*gal eltűri – bár szemlátomást eltűri. Igaz, a francia *voyoucratie* egyértelműen elmozdul a címeres gazemberek jelentéstől a csöcselékuralom felé – a politikai hatalomba befészkelődő pórnép az összekötő kapocs, akik szükségképpen gazemberek és bűnözők is –, míg magyarul a *bitangokrácia* kifejezés az előbbi konnotációját hordozza: elsősorban a bűnözők uralmát vagy a hatalomgyakorlók

12 A lator ugyanakkor amolyan fennkölt elnevezése is az ilyen gazembereknek, olyan, mint amikor a bolondot örültnek mondjuk, például. Meglehet, ez az érzésünk a bibliai használatból is adódhat. Egyébként a bűnöző gazembert ott is gonosztevőnek mondják, a semmirekellő, csirkefogó, szoknyapecér lesz a lator, ráadásul kétféle: egy jó meg egy rossz, a bűnbánat függvényében, ami ugyancsak fontos eleme a szó szemantikájának, a lator megtérhet, a gonosztevő, talán, nem.

bűnöző voltát jelöli, azt a tényt, hogy a hatalom bűnözőket kíván, és/vagy bűnözővé – lelketlen gazemberekké – tesz.)

S zárásként térjünk át a fejezetcímbe szereplő mondatunkra, mely maga is a *Voyous* 6. fejezetének címe: *Le voyou que je suis*. Elsőre, azt hiszem, mindenki úgy olvassa-érti: 'A bitang, aki vagyok'. (Talán mert asszociációk támogatják ezt az olvasatot; az abszolút identitás isteni kinyilatkoztatása: *Je suis que je suis*, 'Vagyok, aki vagyok'.) Pedig a könyv logikájából adódóan és a mondanivalójához kapcsolódóan *suis* inkább jelenti (homonimaként jelöli) azt, hogy 'követek', 'üldözök', 'megpróbálok elkapni'; már kerestük a bitangot itt is, ott is, de nem sikerült nyakon csípni: sem a szónak a megfelelőjét (az angolnak egy franciát, annak egy magyart), sem a szóval megnevezetett, akinek a neve, hívják bárhogya is, végül mégis csak ez: a törvényen kívüli üldözendő (*à poursuivre*). És semmiképpen nem követendő (*à suivre*)!

De éppen ezen a különbségen fordul meg/át/le a mondat egyik lehetséges értelme, mert az üldözendőből egyszer mégiscsak követendő lesz. Addig-addig kerestük, üldöztük a bitangot, míg épp azáltal, hogy mindig kisiklott a kezünk – a kategóriáink, a fogalmi rácsozataink, a jó erkölcsünk, a törvényeink, a jogrendünk, a jogállami rendünk hálója – közül, rászolgált a rokonszenvünkre. Ha másért nem, hát azért, mert mint mindig, a megbélyegzés igaztalan és igazságtalan, csak hatalmi szón, ezért homályos alapon – a nyers erőn – nyugszik. Márpedig ha valaki, akkor igazán a nyers erővel élő nem tiszteli a törvényt, vagy csak az erősebb törvényét ismeri; ennek nevében hozza a normát és bélyegzi meg kénye-kedve szerint a nem normálist. Így nyílik meg az út – a *Plus d'Etats-voyous* idióma révén – a 'több bitang állam is van'-tól a 'nincsenek több(é) bitang államok'-on át 'a bitang államok közt az első, aki a többieket így bélyegzi, vagyis az Egyesült Államok'-ig. A *Le voyou que je suis* így alakul át *je suis (un) voyou*-vá: 'a bitang, akit üldözök'-ből egyszer csak 'a bitang, akit követek' és 'én (is) (egy) bitang vagyok' lesz.

Hatalmi szóval bármikor kirekeszthető és megbélyegezhető vagyok. Derrida algériai zsidó bevándorló, „kívülálló” filozófus-irodalmár-író: elhelyezhetetlen, ezért mindenek kívüli. A dekonstrukció pedig a törvény előtt áll, a tekintély misztikus alapját faggatja, ott van vagy oda törekszik, odáig bontja vissza az intézményeinket (az intézmények intézményét, a nyelvet), ahol már vagy még nincs törvény. Törvényen kívülivé tesz, letérít a bevett útról, felbolygatja a kijelölt utakat, hogy a szabad elgondolhatóság kérdései megvitathatókká váljanak.

Ne feledjük, az elgondolhatóság mindenkor a fordíthatóság kérdése is. Ezért mi, a fordíthatóság úttalan útjain és zsákutcaiban toporgók, mindannyian bitangok nyomában járó bitangok vagyunk.

Források

- Derrida, Jacques 1987. *Psyché. L'invention de l'autre*. In Derrida, Jacques: *Psyché. Inventions de l'autre*. Paris: Galilée.
- Derrida, Jacques 2003. *Voyous*. Paris: Galilée.
- Derrida, Jacques 2015. *Bitangok*. Kicsák Lóránt fordítása. Budapest: L'Harmattan.
- Benveniste, Emil 1969. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris: Minuit.

Irodalom

- Bónus Tibor 2020. Jacques Derrida, *Psyché – Invention de l'autre* (jegyzetek). In Kicsák Lóránt – Széplaky Gerda (szerk.): *A feltalálás vágya és ígérete*. Budapest: L'Harmattan. 279–297.
- Castoriadis, C. 2022. *A társadalom mint képzeleti intézmény*. Kicsák Lóránt fordítása. Budapest: Gondolat.
- Derrida, J. 2007. Mi a „helyreállító” fordítás? Jeney Éva fordítása. *Kalligram* 2007.2: 40–56.
- Derrida, J. – Calle-Gruber, M. 2006. „Scènes des différences” Où la philosophie et la poétique, indissociables, font événement d'écriture. *Littérature* 2006.2, n° 142: 16–29. <https://doi.org/10.3917/litt.142.0016>
- Derrida, J. 1987. Envoi. In Derrida, J.: *Psyché. Inventions de l'autre*. Paris: Galilée. 109–145.
- Kicsák Lóránt 2020. Teremtő rombolás. In Kicsák Lóránt: *Filozófiai üdvtechnikák*. Budapest: Liget. 45–69. <https://mek.oszk.hu/21100/21144/21144.pdf> (Letöltve: 2024. 01. 17.)

SZÉP BEÁTA

A GAZDASÁGI SZAKNYELV ORVOSI METAFORÁINAK FORDÍTÁSÁRÓL

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmányban a gazdasági szakszövegekben előforduló orvosi metaforákat és azok fordítási stratégiáit elemzem. Elsőként a gazdasági szakszövegekben található metaforák fordítási stratégiáit mutatom be példák segítségével. Ezt követően rátérek az orvosi metaforák megjelenésének történeti hátterére, majd konkrét metaforákat mutatok be a forrás- és célnyelvi szöveggörnyezetükben, és a lehetséges fordítási megoldások szempontjából vizsgálom őket.

2. A szaknyelvi metaforák fordítási stratégiái

A különböző metaforaelméleteknek, ezek között is Lakoff és Johnson (1980) paradigmaváltást eredményező kognitív metaforaelméletének bemutatása nem képezi jelen tanulmány tárgyát. A vizsgálatunkra fókuszálva – és inkább csak emlékeztetésképpen – megemlíteném, hogy a kognitív metaforaelmélet szerint mind az irodalmi, mind a szaknyelvi fogalmi metaforák kognitív tartományok közötti leképezések, „amelyeknek a helye nem a nyelv, hanem a gondolkodás alapját képező fogalmi rendszer, amelynek során egy fogalmakból álló tartományt egy másik segítségével értünk meg, »konceptualizálunk«” (Boda–Porkoláb 2001: 45). A metaforák két fogalmi tartományból: forrás- (A) és céltartományból (B) állnak, ahol a forrástartomány (A) a fogalmi metafora azon része, ahonnan merítjük metaforikus nyelvi kifejezéseinket, a céltartomány (B) pedig az, amit szeretnénk láttatni, megértetni a forrástartomány segítségével.

A szaknyelvi metaforákat – akárcsak köznyelvi vagy irodalmi társaikat – a leggyakrabban az alábbi fordítási stratégiákkal szokás a célnyelvre átültetni: (1) fordítás ugyanazzal a metaforával (szó szerinti fordítás), (2) helyettesítés egy másik metaforával (adaptáció), illetve (3) körülírás vagy parafrázis.

(1) Az elsőre példaként álljon itt a *Zeit ist Geld* kifejezés, amelyből kiindulva, tehát az időt pénzként értelmezve találkozhatunk a *Zeit kosten* ('időbe kerül'), *Zeit investieren* ('időt befektet') stb. metaforákkal mind a német, mind a magyar nyelvben.

(2) Német–magyar gazdasági szakfordításban meglátásom szerint az adaptáció a legritkább, de azért erre is találunk néhány példát. Ilyen a *die Konjunktur / die Wirtschaft ankurbeln* ('felélénkíti/fellendíti a konjunktúrát/gazdaságot') kifejezés. Míg a németben a régi idők önindító nélküli autómobiljainak a kurblival történő *beindítása* a kognitív kapcsolat alapja, addig a magyar kifejezés helyett a *felélénkít* terminuselemben a *korábbi állapotához képest elevenebbé tesz* képi elemet használja, ami fogalmilag nem teljesen felel meg egy álló jármű elindításának. A *fellendít* sokkal inkább utalhat – valamely testrészt – nyugvó helyzetből történő kimozdítására, pozitív irányban (*a magasba*).

(3) A harmadik megoldásra számos példát találunk a magyar gazdasági szaknyelvben. Ilyen a német gazdasági szakszövegekben gyakran szereplő *rote Zahlen schreiben* metafora fordítása. A kifejezés elsősorban a gazdasági sajtóban, elemző közgazdaságtani tanulmányokban fordul elő, és magyarra a *veszteséges/veszteséget könyvel el* terminusokkal fordíthatjuk. Ellentéte a *schwarze Zahlen schreiben* (*nyereséges/nyereséget könyvel el*).

Bedeutung

ZDL-Vollartikel

♥ **Wirtschaft, bildlich** **Schulden, finanzielle Verluste; Stadium der Geschäftsentwicklung, in dem die Ausgaben die Einnahmen übersteigen, Verlustzone**

Gegenwort zu **schwarze Zahlen**

KOLLOKATIONEN:

hat Präpositionalgruppe/-objekt: rote Zahlen in Millionenhöhe

als Akkusativobjekt: rote Zahlen schreiben, erwarten

in Präpositionalgruppe/-objekt: in die roten Zahlen rutschen; in den **roten Zahlen** stecken; aus den **roten Zahlen** herauskommen

BEISPIELE:

Neben Ryanair haben auch andere Airlines jüngst deutlich sinkende Erträge oder sogar **rote Zahlen** gemeldet. Die Lufthansa hatte über vergleichsweise hohe Verluste zum Jahresauftakt berichtet, und der große Ryanair-Konkurrent Easyjet berichtete auch über deutlich höhere Verluste im Vorjahresvergleich. [Die Welt, 21.05.2019]

Aldi Nord, der Pfennigfuchser aus Essen, schreibt in Deutschland erstmals in seiner Geschichte **rote Zahlen**. Von einem Minus in zweistelliger Millionenhöhe ist die Rede. [Süddeutsche Zeitung, 21.12.2018]

1. ábra. Rote Zahlen schreiben

Forrás: *Der deutsche Wortschatz von 1600 bis heute* (www.dwds.de)

A szaknyelvi metafora alapja, hogy a régi elszámolókönyvekben a veszteséget piros tintával jegyezték fel. A piros/vörös szín ilyen értelemben az angol szaknyelvben is használatos:

[...] Gemeinschaft aus versorgen konnte und b) dass die neue französische Niederlassung fünf Jahre lang rote Zahlen schreiben würde. ☞ eur-lex.europa.eu	[...] the French market from elsewhere in the Community and (b) that the new French plant would be loss-making for five years. ☞ eur-lex.europa.eu
▲ K.-C. Westphal: "Seit wir TER HELL leiten, gab es zwar auch schwierigere Phasen, aber noch nie mussten wir während dieser Zeit rote Zahlen schreiben . ☞ simon-und-werner.com	▲ K.-C. Westphal: "TER HELL has seen difficult times as well under our management, but at no time did we ever go into the red . ☞ simon-und-werner.com
▲ Betriebe, die rote Zahlen schreiben , oder Staaten, die sich verschulden, können für die Arbeitnehmer und Beamten nicht die [...]. ☞ europarl.europa.eu	▲ Companies in the red or countries which get into debt cannot pay the salaries which are desirable for employees and civil servants. ☞ europarl.europa.eu
▲ [...] Einrichtungen in Hamburg und Berlin, die nach wie vor rote Zahlen schreiben und deren Belegungskonzept noch nicht ausgereift ist. ☞ marseille-kliniken.de	▲ This specifically applies primarily to the two facilities in Hamburg and Berlin that are still operating at a loss and have not yet arrived at a mature occupancy concept. ☞ marseille-kliniken.de
▲ Während viele Unternehmen auch im Jahr 2010 rote Zahlen schreiben , konnte Variotherm durch nachhaltige und stetige Unternehmenspolitik die Herausforderung meistern. ☞ variotherm.at	▲ While lots of companies are in the red in the year 2010 , Variotherm could meet the challenge with a sustainable and steady corporate policy. ☞ variotherm.at
[...] wurden mit einem Verlust von 6.060 Mrd IDR wieder rote Zahlen geschrieben , obwohl die indonesische Regierung abermals Subventionen [...]. ☞ kfw-entwicklungsbank.de	[...] one year later, in 2002, it was back in the red with a loss of IDR 6.060 billion, even though the Indonesian government again [...]. ☞ kfw-entwicklungsbank.de

2. ábra. A *rote Zahlen schreiben* kifejezés angol megfelelői a Linguee.de-n

A magyar gazdasági terminológiában azonban egyáltalán nem találjuk a *piros/vörös számokat ír* kifejezést. Erre a keresőprogramok és adatbázisok sem hoznak találatokat. Ennek oka lehet, hogy a magyar nyelvben a *piros tinta* szinte kizárólag a tanári javítás eszközeként értelmezhető, a *vörös* pedig egészen más jelentéstöbbséggel bír (vö. a *vörösök*), így a német forrásnyelvi metaforának a magyar célnyelvi megfelelőjeként nem állja meg a helyét.

Másik példa erre a stratégiára a *Kollateralschäden* fordítása. A *kollaterális* a botanika szakszókincsből került elsőként az orvostudomány, majd a hadászat, innen pedig a gazdaság terminológiájába számos nyelvben. Nem így a magyarban, ahol – bár az orvostudományban és a hadászatban megtaláljuk – a gazdasági szaknyelvben nincs nyoma. A terminus a botanikában 'mellette futó' jelentésben használatos, és elsősorban a *szállítónyaláb* vagy *nyaláb* jelzőjeként találjuk:

A hajtásban (azaz a szárban, a levélben és a generatív szervekben) ezzel szemben mindig xilemet és floemet egyaránt tartalmazó, ún. összetett nyalábokat figyelhetünk meg. Az összetett nyalábokban a fa- és a hancselemek egymáshoz képest többféleképpen helyezkedhetnek el. A *kollaterális szállítónyaláb*ban a xilem és a floem egymás mellett fut, egy közös határfelületen érintkezve egymással, míg a *koncentrikus nyaláb*okban valamelyik szállítószövet típus teljesen körülveszi a másikat. (Höhn–Erős-Honti 2013: 83)

Az orvostudományban a *keringés* jelzőjeként 'megkerülő' a jelentése, az erek esetében pedig a *kísérő* jelzővel szokták magyarázni a kifejezést.

A kollaterális keringés:

- artériás stenosis vagy occlusio területén fejlődik ki.
- **A megkerülő pályák vért juttatnak a szűkülettől distalisan lévő érszakaszhoz**
- Jó kollaterális keringés kialakulása csaknem teljesen kompenzálni képes egy súlyos érstenosis hemodinamikai hatását.
- A megkerülő keringés kifejlődésének **fő ingere a nyomáscsökkenés** a stenosis utáni érszakaszon.
- A tartós **hypoxia** és a sympathicus gátlás (**sympathectomia**), a járás, mozgás is elősegíti kialakulását

3. ábra. A *kollaterális* terminus jelentése az orvostudományban

Forrás: <https://semmelweis.hu/ersebeszet/anatomia-supraaortikus/>

Megbízható mérésekkel igazolták brit tudósok azt a régi feltételezést, amely szerint a kísérő (kollaterális) erek, amelyek az artériákat kötik össze, a verőerek szűkülete esetén átveszik azok feladatait. (Matos 2011)

A hadászatban a *kollaterális* szó a *kár(ok)* jelzőjeként áll. A *kollaterális kár* kifejezés a koszovói háború idején terjedt el, és a terminusra az alábbi értelmezést találjuk:

A berlini Humboldt egyetemen a háború és béke egy elismert kutatóját, Herfried Münkler történész professzort kérdeztem: valóban a 60 évvel ezelőtti tragédia van-e a németek háborúellenességének hátterében?

Azt hiszem, hogy az a lelki érzékenység, amelyet a német politika az iraki háborúval kapcsolatban kifejezésre juttat, nemcsak a németekre érvényes, hanem nagy mértékben a kontinentális - tehát Nagy-Britannia nélküli - Európára is. Az amerikaiak aszimmetrikus háborúkat viselnek. Technikai fölényüket kihasználva, tehát jórészt a levegőből háborúzva elkerülik vagy a lehető legkisebbre szorítják a saját veszteségeiket. És itt jön be a 43-ban kezdett bombázások tapasztalata. A védtelenség érzése, a valószínűleg csak tudat alatt jelentkező azonosulás az áldozatokkal. A ki nem mondott cinizmus felismerése az olyan esetekben, mint például a koszovói háború közben a kollaterális kár kifejezés a civil áldozatok szenvedésére. Azt hiszem, hogy a német társadalom különösen érzékeny az ilyesmire.

4. ábra. *Kollaterális kár*

Forrás: <http://www.bedoe.de>

A *kollaterális kár* tehát katonai terminusként először a civileknek a hadászati beavatkozás miatti sérülését, szenvedését, halálát jelentette. Ez a jelentés a későbbiekben kiterjedt bármilyen járulékos kárra, amelyet a beavatkozás a természeti vagy épített környezetben, valamint a civil lakosság körében okoz:

A fegyveres konfliktusok, legyenek azok akár nemzetközi, akár nem-nemzetközi jellegűek, nemcsak az érintett emberi társadalmon hagynak nyomot. A katonai támadások sok esetben a természeti környezetet is súlyosan károsítják. Ez a tény köztudott, bizonyítást nem igényel. Hosszú, évezredes, szomorú „hagyománya” van a háborúskodásnak, melynek nyilvánvaló velejárója a természeti környezetben okozott kollaterális kár. A modern korban egyre súlyosabban sérülnek földünk természeti kincsei a területi, etnikai alapú és sok esetben természeti kincsek feletti viták folytán kialakult ellenségeskedések során. (Kirs 2012: 101)

A német értelmező szótárban az alábbi definíciót olvashatjuk:

Kollateralschaden:

Bei einer militärischen Aktion entstehender [schwererer] Schaden, der nicht beabsichtigt ist und nicht in unmittelbarem Zusammenhang mit dem Ziel der Aktion steht, aber dennoch in Kauf genommen wird. (*Duden*)

Azaz a *kollaterális kár* a katonai akció során keletkező [súlyos] kár, amely bár nem szándékolt, és nem áll közvetlen kapcsolatban az akció céljával, mégis elfogadott. Gazdasági terminusként való használatára példa néhány szalagcím a német nyelvű gazdasági sajtóból:

Wirtschafts-Crash als Kollateralschaden der Virusbekämpfung? (makroökonómia, Ausztria, a Verband Österreichischer Wirtschaftsakademiker szakmai egyesület sajtóközleménye)

Schweizer Kollateralschaden einer deutschen Steuer (adózás, Svájc, *Finanz und Wirtschaft* folyóirat)

Amazon: Kollateralschäden bei Betrügerjagd (e-kereskedelem, Németország, *TextilWirtschaft* folyóirat)

A német szókincsben a kifejezés szinonimájaként a *Begleitschaden* ('kísérő kár') és a *Randschaden* ('peremkár') szavakat találjuk.

A magyar gazdasági szövegekben szinte alig találjuk nyomát a *kollaterális kár* kifejezésnek. Elvértve fordul elő néhány sajtószövegben, és ezekben is jelzik az idegenszerűségét, mint például a vajdasági *Magyar Szó Online* gazdasági rovatában:

Az idei év aszálya hatványozottan mutatja, milyen következményekkel jár, hogy földjeink egy részén még mindig rablógazdálkodást folytatnak. Legkevesebb egymilliárd eurós közvetlen károkról beszélnek, a közvetett, vagy *divatos szóhasználat*al élve a kollaterális károk pedig szinte felbecsülhetetlenek. (Tóth 2012, kiemelés tőlem – Sz. B.)

Gazdasági terminusként a kifejezésnek csupán egyetlen EU-s magyar nyelvű (fordított) dokumentumban leltem nyomát: „Befektetési szektor: Csehország, Lettország és Szlovákia még nem vette át a Pénzügyi kollaterális irányelvet” (*EU parlamenti jelentés* 2005).

Azonban a fordításban említett *Pénzügyi kollaterális irányelv* semmilyen EU-s dokumentumként vagy dokumentumban nem található meg, így itt inkább egy kevésbé szerencsés (helytelen?) fordítási megoldással van dolgunk.

A magyar nyelvű sajtószövegekben a *collateral damage* és *Kollateralschaden* magyar megfelelőjeként a *járulékos veszteség* és a *járulékos kár* kifejezéseket találjuk. Az elsőre leginkább a nem gazdasági jellegű cikkekben olvashatunk számos példát, a gazdasági sajtóban elvétve fordul elő. Szalagcímek a magyar nyelvű – nem gazdasági – sajtóból:

Magyarország járulékos veszteség lehet (Dunai 2014, cikk Ukrajna gazdaságáról)

Román miniszter: A kultúra járulékos veszteség a járvány elleni harcban (Kovács 2020)

Járulékos veszteség (Pósa 2007, cikk a tálibokról)

Járulékos veszteség (R. Kiss 2021, cikk a vakcinákról)

Járulékos veszteség (Komjáthy 2016, cikk a *Népszabadság* folyóirat beszüntetéséről)

Előfordulására példa a magyar nyelvű gazdasági sajtóból:

„Járulékos veszteség”

Az MKIK javaslatainak legmarkánsabb pontja szerint, ha egy katás adózó és ügyfele között az ügyletek értéke egy éven belül meghaladja a hárommillió forintot, a hárommillió feletti részt akár negyven százalékos adóval is sújthatnák. Ezzel a bújtatott munkaszerződéseket kívánják ellehetetleníteni, de a javaslat ebben a formájában nem sokat segít, inkább csak az adórendszert bonyolítja. (Szebeni 2020)

A *járulékos kár* a gazdasági szövegekben sokkal gyakrabban szerepel. Használatát azonban ennél is egyértelműbben alátámasztja a gazdasági élet jogszabályszovegeinek vizsgálata:

A törvény a *jogosult vagyonában keletkezett egyéb károk és az elmaradt vagyoni előny* megtérítendő mértékét a szerződéskötéskor előrelátható károokra korlátozza. Maga a miniszteri indokolás illeti a „*jogosult egyéb vagyonában bekövetkezett kárt*” *következménykár* névvel, s ezzel a következménykár fogalmát tehát annyiban meg is határozza, hogy azt a szolgáltatás tárgyában bekövetkezett kártól („tapadó kártól”) elkülöníti, és a „*jogosult egyéb vagyonában bekövetkezett kár*”-ként *definiálja*, úgy, hogy a következménykárt a kárkövetkezmények egyik, az elmaradt haszontól különböző fajtájának tekinti. A Ptk. 6:143. § (2) bekezdésének szempontjából a következménykár alatt tehát csak a *jogosult vagyonában bekövetkezett tényleges károkat, illetve költség típusú károkat* kell érteni. [...]

A következménykár terminológia nem régóta van jelen jogirodalmunkban, joggyakorlatunkban. A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény (a továbbiakban: 1959-es Ptk.) hatálya alatt a *következménykár* mint *terminus technicus* a magyar jogi szaknyelvben alapvetően a hibás teljesítés és a termékfelelősség jogintézményéhez kapcsolódóan, az uniós irányelvek átültetésével egyidejűleg jelent meg. Meg kell jegyezni azonban, hogy az 1959-es Ptk. 310. §-ához kapcsolódó hibás teljesítési joggyakorlatunk ismerte az e kárfajtának megfelelő kártípusokat. A magyar bíróságok kezdetben nem illették külön elnevezéssel ezeket a típusú károkat, de jogalapjukban elkülönítették a hibás teljesítés eredményeként a szolgáltatás tárgyában bekövetkezett vagyoni érdeksérelemtől (az ún. tapadó károktól), s később a **járu-lékos kár**, illetve a többletkár kifejezések alkalmazása terjedt el rájuk. E károk alatt pedig olyan károkat értettek, amelyek a hibával ok–okozati összefüggésben a jogosult személyében, egyéb vagyontárgyában, illetve vagyonában keletkeznek. Fontos tehát hangsúlyozni, hogy míg a korábbi joggyakorlat szerint a járulékos kár/többletkár/következménykár fogalmába beletartozott, annak elemét képezte az elmaradt haszon is, addig a Ptk. 6:143. § (2) bekezdésében az elmaradt haszon a következménykártól különböző kárfajtaként került kodifikálásra. (Csöndes 2017; a vastag betűkkel történt kiemelés tőlem – Sz. B.)

Jelen tanulmányomban a gazdasági szakszövegek orvosi metaforáira fókuszálok, így a fentieket csupán annak a szemléltetéseként szerepeltettem, hogy a terminusok fordítása során milyen mértékben nincsen a fordító saját döntésére bízva az adott stratégia megválasztása, hiszen ennek akár komoly jogkövetkezményei is lehetnek.

3. A gazdasági szakszövegek orvosi metaforái

Megjegyzendő, hogy a most vizsgált orvosi metaforák csoportja csak egy a számos szakterületi metaforacsoport közül. A gazdasági szaknyelvek sok területről kölcsönöztek és kölcsönöznek ma is terminusokat, ilyen például a korábban már említett katonai szaknyelv is. A 2008–2009-es pénzügyi válság (*Krise*) pedig az alábbi metaforákként jelent meg a német gazdasági sajtóban:

A pénzügyi válság *betegség*, amely megfertőzte a gazdaságot.

A pénzügyi válság lesújtó következményekkel járó *természeti jelenség/katasztrófa*.

A válságban érintett pénzügyi piac emberi tulajdonságokkal felruházható, érzékeny *cselekvő személy*.

A pénzügyi válság a gazdasági cselekvés speciális erkölce elleni *vétség*.

A pénzügyi válság érintettjei a gazdasági *játék* peches résztvevői.

(vö. Pühringer–Egger 2016: 5)

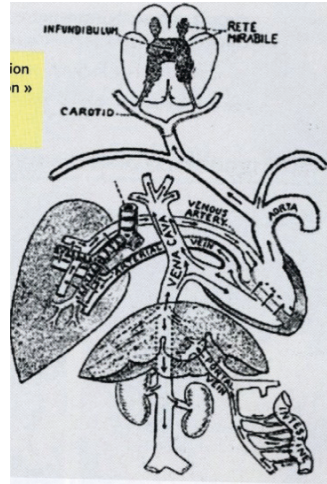
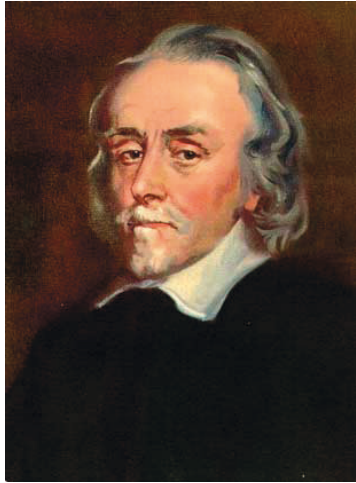
A továbbiakban az orvosi metaforákkal foglalkozom.

4. Az orvosi metaforák megjelenése a modern gazdasági szaknyelvben

De vajon hogyan is kerültek orvosi metaforák a gazdaság szaknyelvébe? Ezt mutatom be az alábbiakban. A kérdés megválaszolásához a „modern” közgazdaságtan megjelenéséig, azaz a felvilágosodás időszakáig kell visszamennünk. Egészen pontosan a francia királyi udvarban járunk, a 18. század második felében, ahol feltűnik egy igen tehetséges, ambiciózus orvos, François Quesnay, aki először Madame de Pompadour, majd később XV. Lajos háziorvosa lesz.

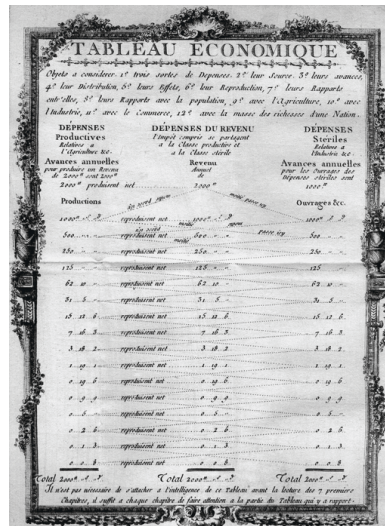
Quesnay egy parasztcsalád nyolcadik gyermekeként írni-olvasni csak 10-11 éves korában tanult meg, viszont kiskorától csodálatosan rajzolt. Így lett először vésnökinas, majd kórházi rajzoló, szabadidejében pedig sebészetet tanult. 23 évesen szerzett orvosi diplomát.

A királyi udvarban kezdett a közgazdaságtannal is foglalkozni. Gazdag szakirodalmi munkásságából kiemelkedik a többféle változatban, 1758–59-ben és 1766-ban megjelent *Tableau économique* című műve, amely körkörös ábrázolásban mutatja be egy gazdasági év jövedelem- és termékáramlását. Quesnay az angol Harvey-nek a vérkeringés orvostudományi felfedezése nyomán alkotta meg a gazdasági élet „vérkeringését” modellező művét, amelyben az egyszerű újratermelést mutatja be a pénz és az áruk ellentétes áramlásán keresztül.

5. ábra. William Harvey (1578–1657) orvos portréja, valamint rajza a vérkeringésről
Forrás: *Wikipédia és Researchgate*

Quesnay-nél a tőke körforgását, mint a testben a vérkeringést a szív, a földesurak kiadásai indítják el. A mezőgazdaság felvirágoztatásában látja a nemzetgazdaság fejlődésének zálogát, továbbá a termelési folyamatban betöltött szerepük alapján (mintegy a gazdaság „szerveiként”) azonosítja a társadalom osztályait.

6. ábra. François Quesnay (1694–1774) portréja és egy ábra a műből
Forrás: *Wikipédia*

Quesnay munkájában nem titkoltan egy korábbi tudós-közgazdász, Richard Cantillon alpművére támaszkodott. Cantillon egy ír-francia származású közgazdász volt, és ő volt az első, aki az *Essai Sur La Nature Du Commerce En Général* (*Essay on the Nature of Trade in General*) című könyvében körforgásként írt le bizonyos gazdasági folyamatokat.

E S S A I
SUR LA NATURE
 D U
COMMERCE
 EN GÉNÉRAL.
TRADUIT DE L'ANGLAIS.

A LONDRES,
 Chez FLETCHER GYLES,
 dans Holborn

 M. DCC. LV.

7. ábra. Richard Cantillon (1680 k.–1734) és fő művének borítója

Forrás: *Catholic Herald* és *Wikipédia*

Cantillon munkája csak a szerző halála után, 1755-ben látott napvilágot (az eredeti kézirat egy tűzből megmentve, majd angolból franciára fordítva jelent meg először), és óriási hatást gyakorolt mind történetünk főszereplőjére, mind a modern közgazdaságtan további „atyjaira”, élükön Adam Smithszel.

Quesnay tehát – Cantillon alapjain elindulva – a termelési folyamatban betöltött szerepük alapján (mintegy a gazdaság „szerveiként”) azonosítja a társadalom osztályait: (1) a termelők osztálya, amely a mezőgazdaságban dolgozókat foglalja magában; (2) a földesurak osztálya, amely magában foglalja a földesurakon kívül a papságot, a nemesiséget, a királyi udvartartást és a hivatalnokokat is; és (3) a terméketlen osztály, ahová az ipari bér munkások, kézművesek és az ipari tőkészek tartoznak.

A fiziokratizmus szerint ugyanis az iparban nem keletkezik „tisztá termék”, az ipar csak a mezőgazdaság termékeit dolgozza fel, és nem teremt új értéket. A modellben

Quesnay azt igyekszik bebizonyítani, hogy az újratermelés csak egyenlő értékek cseréje révén mehet végbe, s az érték többlet realizálásához nincs szükség külkereskedelemre, hisz az a mezőgazdaságban keletkezik csak. Az elméletet már a kortársak is kritizálták, ez azonban nem gátolta meg gyors elterjedését, ami egyben az általa használt terminológia ismertté válását is segítette.

5. A helyes fordítói stratégia... – Példák

Biztos vagyok abban, hogy a fentieket olvasva máris több példa jelenik meg a szemünk előtt. Érdekes kérdés, hogy közülük melyek tekinthetők valóban terminusnak, és melyek azok, amelyek csupán a „gazdasági szleng” elemei. Csányi Eszter ehhez kapcsolódó kutatására (2014) utalva szlengelemként olyan szavakat és kifejezéseket említhetünk, mint pl. *köhögő autóipar*, *holtszezon*, *halvány életjelet mutat a gazdaság* – ezeket szinte kizárólag a nagyobb (és laikusabb) közönségnek szánt sajtószövegekben találjuk. Az én célom azonban az olyan terminusok vizsgálata, amelyek a gazdasági szakszövegekben megtalálhatók, a szakma művelői által használatosak. Vizsgáljunk meg ezek közül néhányat közelebbről!

5.1. Szó szerinti fordítás

Gazdasági vérkeringés – Wirtschaftskreislauf: „A gazdasági vérkeringés egyik legfontosabb támasza a megfelelő dinamikájú hitelezés.”

A fenti mondat a *novekedes.hu* internetes gazdasági szaklap 2020. április 24-i számában olvasható. A cikk a magyar vállalati csődhullám elkerüléséhez nyújtott állami segítségekről szól.

Há már most figyelemmel is vagyunk arra, hogy ez a folyamat Magyarországon sokáig nem fog kedvezőbben alakulhatni és még nagyon hosszú ideig csak hiteltőkére támaszkodva tudjuk majd a gazdasági vérkeringés zavartalanosságát biztosítani, mégis magyar szempontból is a legnagyobb súlyt kell helyezni a belső tőkeképződés elősegítésére. Ezért nincs semmi ok arra, hogy elzárkózzunk annak a problémának megvitatásától, hogy miképp lehetne a tőkeképződés tempóját Magyarországon meggyorsítani és főként, hogy törvényhozási intézkedéssel, vagyis a jelenlegi törvények nyújtotta jogbiztonság növelésével, lehetne-e az eredményt nagyobbítani.

8. ábra. Részlet a *Közgazdaság és Pénzügy* c. folyóirat 1930-as számából.

Magyar Pál: Tőkeképződés és jogbiztonság (42. o.)

A *gazdasági vérkeringés* kifejezést számos szakszövegben megtaláljuk. Ahogy látjuk, jelen volt már a múlt század 30-as éveiben is, mint ahogy jelen évezredünk szakmai nyelvhasználatában is fellelhető. Egy 2011-es MTA-kiadványban a közgazdász szerzők a kapcsolathálózatok innovációra gyakorolt hatását elemzik. A műben többször is előfordul a vérkeringés terminus, amely elől a gazdasági jelző akár már el is hagyható, ami bizonyítja, hogy a terminus már egyértelműen beépült a szakszókincsbe:

Új kérdésként jelent meg a *nemzetközi kapcsolatok* helyzete, amit úgy próbáltunk mérni, hogy volt-e külföldi partnere a vállalkozásnak. A gazdasági fejlődés szempontjából a nemzetközi gazdasági és társadalmi szervezeti erőterbe való bekapcsolódás különösen fontos kérdés. Amit látunk, kétarcú jelenség. Az egyik oldalon már jelen van a hazai gazdaságban egy olyan vállalati kör, amely valamilyen mértékben integrálódott a nemzetközi vérkeringésbe. A probléma az arányokkal, az összetétellel és az integrációs csatornákkal, együttműködési pályák struktúrájának egyoldalúságával van.

A kedvezőtlenebb kapcsolatrendszerű cégek csoportjaiban (3. és 4. klaszter) két fő jellemző emelkedik ki a mintából. Egyrészt itt a legmagasabb a külföldi tulajdonú nagyobb méretű cégek aránya (sok esetben egy cégcsoport tagjaként), amelyeknél nem feltétlen stratégiai fontosságú a hazai gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódás szervezeti együttműködésekén keresztül. Másrészt a kisvállalkozások is felülreprezentáltak ebben a két csoportban. Tevékenység szerint is jól elkülönülnek a klaszterek bizonyos esetekben: az új gazdaság húzóágazatai a szolgáltatások területén (MJKL ágazatok) egyértelműen jobb, a mintában kiugró kapcsolathálózati paraméterekkel rendelkeznek (2. és 6. klaszter), a kereskedelmi és építőipari cégek az átlagosnál kedvezőbb jellemzőket sűrítő 1. klaszterben felülreprezentáltak, míg az ipari cégeknek a leginkább izolált vállalkozások csoportjában magasabb az aránya.

9. ábra. *Vérkeringés* (Csizmadia–Grosz 2011: 200, 219)

A német ekvivalens definíciója nem csupán a terminus létrehozását, de igeként a *fließen* szót tartalmazza, azaz ebben a rendszerben a pénz és a javak *folynak* (áramlanak), akárcsak a vérben található részecskék:

Das Modell des Wirtschaftskreislaufs in der Volkswirtschaftslehre bezeichnet den Austausch von Gütern und Geld innerhalb einer Volkswirtschaft. Geld- und Güterströme fließen dabei jeweils entgegengesetzt und entsprechen sich wertmäßig. Man unterscheidet den einfachen, den erweiterten und den vollständigen Wirtschaftskreislauf sowie den Wirtschaftskreislauf einer offenen Volkswirtschaft. (bwl-lexikon.de)

A *Geld- und Güterströme* kifejezés tovább erősíti ezt a képet, hiszen a véráram (*Blutstrom*) asszociációját kelti fel az olvasóban. Az áramlás a magyarban is a gazdasági szakszókincs szerves részét képezi:

9. fejezet: Komparatív előnyök – A nyitott gazdaság	61
Fő fogalmak: a külföld szerepe, migráció, javak áramlása, tőkeáramlás	61
Kérdések	65
Kutatási javaslatok	65

10. ábra. Részlet a *Bevezetés a közgazdaságtanba* c. tankönyvből (Fülöp 2019: 7)

5.2. A szó szerinti fordítás nem lehetséges

5.2.1. A németben terminus, a magyarban nem:

Túlélni – überleben; túlélés – s Überleben

A *túlél* eredeti jelentésében kizárólag valamilyen élő szervezetre, élőlényre vonatkozik:

túlél [/é] tárgyas ige

1. Túlél vkit, vmit: <ember, állat, növény> vkinél, vminél tovább él. Túlélte gyermekeit. Túlélte a századfordulót. A beteg aligha éli túl az éjszakát. || a. (választékos) Vmi túlél vkit vmit: vkinél, vminél tovább fennmarad (mint közismert dolog, mint hatóerő). *Nem kértem én, hogy költeményeim Túlélnek-e majd engemet?* (Petőfi Sándor) *A hősokeket, kik itt éltek, csatáztak és szerettek, túlélte... a költő dala.* (Jókai Mór)
2. <Ember állat v. (választékos) növény vmely életveszéllyel járó eseményt v. folyamatot> átél és életben marad. Túlélte a légítámadást, a világháborút. *Lehajtja szép fejét a rózsza: Nem éli túl a hév nyarat.* (Reviczky Gyula) *Túlélni mennykövet, korhadni szútól rágva: | ez a fa élete s mily hosszú, míg kihal.* (Babits Mihály)
3. Túléli magát: természetes élettartamát, szerepét betöltve hanyatlásnak, pusztulásnak indul. *A tőkés rend túlélte magát.* *Polgárisodásunk [= polgáriasodásunk] csakugyan túlélte-e már magát...?* (Eötvös József) *Ez a test túlélte magát, és közeledik a föloszlása felé.* (Vajda János)

túlélés; túlélhető; túlélő; túlélte.

11. ábra. Túlélni

Forrás: *A magyar nyelv értelmező szótára*

Létező orvosi terminus a *túlélési idő* (*survival time*): a megfigyelés kezdetétől a vizsgált eseményig eltelt idő (pl. hány nap telik el az operációt követően a felépülésig). A gazdasági szövegekben azonban legritkább esetekben vonatkozik konkrét személyre, sokkal inkább személyek bizonyos csoportjára, azaz piaci szereplőkre, vállalkozásokra vagy akár magára a nemzetgazdaságra használják. A *túlélő vállalkozás* létező gazdasági terminus, főként a vállalkozásdemográfia használja:

10. Túlélő vállalkozások száma gazdasági ág szerint (2000–)

1/5

Kód	Gazdasági ág	2000, új vállalkozások	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
			túlélők 2000-ről						
A+B	Mezőgazdaság, vad-, erdő-, halgazdálkodás	2 671	2 257	1 788	1 556	1 378	1 256	1 129	1 034
C	Bányászat	60	50	42	37	31	28	25	21
D	Feldolgozóipar	6 299	5 287	4 596	4 051	3 654	3 319	2 977	2 638
	Ebből								
DA	Élelmiszer, ital, dohány gyártása	456	376	335	291	268	243	221	201
DB	Textília, textiláru gyártása	913	716	579	481	431	373	327	282
DC	Bőr, bőrtermék, lábbeli gyártása	95	76	61	49	44	39	35	27
DD	Fafeldolgozás	495	406	343	306	270	250	219	195
DE	Papírgyártás, kiadói, nyomdai tevékenység	922	796	719	645	578	535	481	431
DF	Kőszeggyártás, kőolaj-feldolgozás, nukleáris fűtőanyag gyártása	–	–	–	–	–	–	–	–
DG	Vegyí anyag, termék gyártása	59	50	47	41	39	37	34	31
DH	Gumi-, műanyag termék gyártása	139	116	104	93	84	80	72	65
DI	Nemfém ásványi termék gyártása	280	228	199	182	164	148	132	115
DJ	Fémalapanyag, fémfeldolgozási termék								

12. ábra. Túlélő vállalkozások

Forrás: ksh.hu

Regisztrált gazdasági szervezetek

A vállalkozásdemográfia az ún. működő (árbevétellel vagy létszámmal rendelkező) vállalkozások demográfiai adatait (pl. alapítás, túlélés, megszűnés) mutatja be az adott tárgyévire vonatkozóan. A statisztika legfontosabb fogalmai a következők:

A **működő vállalkozás** az a vállalkozás, amely a vonatkozó évből rendelkezett árbevétellel vagy létszáma meghaladta a nulla főt. A statisztikákban nulla fő alatt a nullánál nagyobb, de nullára kerekített létszámadatok kerülnek rögzítésre.

A **valódi új vállalkozás** az a működő vállalkozás, amely a vonatkozó évet megelőző két évben nem számított működőnek, és nem rendelkezett működő jogelőddel sem.

A **valódi megszűnt vállalkozás** az a működő vállalkozás, amely a vonatkozó évből megszűntette a tevékenységét, a vonatkozó évet követő két évben nem számított működőnek, és nem rendelkezett működő jogutóddal sem.

A **gyorsan növekvő vállalkozás** az a működő vállalkozás, amely a vonatkozó évet megelőző három évben 10 százaléknál magasabb éves átlagos növekedést ért el az alkalmazottak számában. A statisztikát a 10 fő vagy annál több főt alkalmazó szervezetekre számoljuk.

A **túlélő vállalkozás** az a működő vállalkozás, amely amióta valódi újként létrejött, a vonatkozó évig folyamatosan működő vállalkozás volt. A túlélést a vállalkozásdemográfia 1, 2, 3, 4, 5 évre számítja ki.

13. ábra. Túlélő vállalkozás

Forrás: ksh.hu

Azaz a *túlélő* itt a sokáig huzamosan fennmaradó vállalkozást jelenti.

Természetesen a fentiek mellett *túlélni* a gazdasági életben is valamiféle válságot vagy negatív eseményt szokás. A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara például Üzleti túlélő-csomag nevű szakmai kiadványával kívánja segíteni a koronavírus nyomán válságba került vállalkozásokat:

Tisztelt Vállalkozások, Tisztelt Vállalkozók!

A Magyar Kereskedelmi és Iparkamara (a továbbiakban: MKIK) és a teljes kamarai hálózat kiemelten támogatja a koronavírus járvány gazdasági hatásainak enyhítését, célzott eszközökkel történő kezelését. Jelen kiadványban hiteles és közérthető formában foglaljuk össze a legfontosabb információkat és az eddig bevezetett intézkedéseket. Ezzel alapvető célunk a vállalkozások válságkezelő intézkedéseinek támogatása. Tájékoztatjuk, hogy jelen dokumentumot folyamatosan frissítjük, ezért kérjük, hogy mindig a honlapunkon elérhető legfrissebb változatból informálódjon.

14. ábra. Üzleti túlélőcsomag

Forrás: MKIK

Megjegyzendő azonban, hogy a *túlélő vállalkozás* terminuson kívül a többi kifejezést leginkább csak sajtószövegekben találjuk.

A német gazdasági szaknyelvben azonban a *wirtschaftliches Überleben* ('gazdasági túlélés') létező fogalom, számos szakszövegben olvasható:

[...] Herstellern zu ermöglichen, weiterhin in der Gemeinschaft zu produzieren und ihr wirtschaftliches Überleben sicherzustellen. eur-lex.europa.eu	[...] anti-dumping measures in order to allow the producers to continue manufacturing in the Community and their economic survival . eur-lex.europa.eu
Als Folge dieser Krisen könnten Erzeuger, die um ihr wirtschaftliches Überleben kämpfen und Kostenreduktion als oberste Priorität [...]. eur-lex.europa.eu	As a result of these crises, in a struggle for economic survival and having cost reduction as a priority, producers may [...]. eur-lex.europa.eu
[...] Lebensfähigkeit der lizenzierten Marke als auch ihr wirtschaftliches Überleben im Zeitraum des Markenwechsels gewährleistet ist. eur-lex.europa.eu	[...] strength to guarantee both immediate viability of the licensed brand and its economic survival in the re-branding period. eur-lex.europa.eu
[...] Perspektiven und die Beteiligung an Aktivitäten in anderen Bereichen (z.B. Ausbildung der Kinder, wirtschaftliches Überleben etc. dsc.admin.ch	[...] plans for the future and participation in activities in other areas (e.g. education of children, economic survival etc.). dsc.admin.ch
▲ [...] Kleinunternehmen, Zimmerarbeiten oder Klempnerei) eine sichere Zukunft bieten und ihr wirtschaftliches Überleben sichern. one.wfp.org	▲ [...] small business management, carpentry or plumbing) can provide them a secure future and guarantee their economic survival . one.wfp.org

15. ábra. Wirtschaftliches Überleben

Forrás: linguee.com

Gyakran fordul elő az alábbi kollokációkban:

sich um sein/ihr wirtschaftliches Überleben kämpfen ('harcolni a gazdasági túlélésért')

das wirtschaftliche Überleben gefährden ('veszélyeztetni a gazdasági túlélést')

das wirtschaftliche Überleben sichern ('biztosítani a gazdasági túlélést')

Ezzel szemben a magyar *gazdasági túlélés* kifejezésnek a már említett sajtószövegeken kívül nem nagyon leljük nyomát. Terminusként a használata tehát erősen megkérdőjelezhető.

5.2.2. A magyarban terminus, a németben nem: *(Tőke)injekció – Kapitalspritze*

Az *injekció* szavunk a nyelvújítás korában, az orvosi szaknyelv hatására terjedt el:

injekció [1865] Latin jövevényszó, vö. latin *injectio* 'bedobás; befecskendezés; (orvosi) beöntés', orvosi latin 'belövellés, befecskendezés'. Ez a szó a latin *injicere* 'bedob, belevet' származéka. A latin szót más európai nyelvek is átvették, vö. például német *Injektion*, francia *injection*: 'injekció'. Az orvosi szaknyelv terjesztette el.

16. ábra. *Injekció*

Forrás: *Etimológiai szótár*

Témánk szempontjából érdekesség, hogy a már említett William Harvey felfedezése a vérkeringésről teremtette meg az alapját az injekciók és később az infúziók sikerének.

Az *injekció* önmagában nem, viszont a *tőkeinjekció* terminus utótagjaként eleme a gazdasági szakszókincsünknek. A gazdasági terminus jelentésében – akárcsak az orvosi elődje esetében – 'a helyzet jobbra fordításának céljával tett segítség (be)adása' szerepel. A Magyar Nemzeti Bank jelentésében ezt olvashatjuk: „A hazai bankok anyabankjai továbbra is jelentős tőkeinjekciókat hajtanak végre itteni leányaiknál. A 2012-es veszteségeket részben pótolták. A tőkehelyzetet emellett javította a hazai bankok hitelállományának csökkenése” (MNB 2013: 73). Bagó Eszter kandidátus, a KSH elnökhelyettese így ír:

mikor tekinthetők ezek a válságkezelő tranzakciókat végrehajtó intézmények költségvetési szektorba és mikor a magánszektorba tartozónak. E kérdésekre adott válasz nyilvánvalóan meghatározza az ügylet hatását a költségvetési hiány számításakor.

A másik kritikus módszertani kérdésnek a bajba került pénzügyi intézmények feltőkésítésének az elszámolása bizonyult. A támogatott intézmények várható további veszteséges működése mellett az állam által nyújtott tőkeinjekció egyszerű pénzügyi műveletnek tekinthető-e (ami nem számít bele a költségvetési kiadásaiba), vagy tőketranszferként kell azt elszámolni, ami viszont kiadást növelő tétel.

A tagállamokban a válságkezelő kormányzati intézkedések sokféle formát öltöttek. Közös jellemzőjük, hogy eredményességük kockázata a válság turbulens piaci

17. ábra. *Tőkeinjekció*

Forrás: Bagó (2009: 891)

A tőkeinjekció tehát egy pénzügyi művelet. Pontos jelentése:

Tőkeinjekció

A jegyzett tőke felemelése. A tulajdonosok pótlólagos befizetésről döntenek. A határozat megszületésétől számítva egy éven belül kell a befizetésnek eleget tenni, addig a vagyonmérlegben „jegyzett de be nem fizetett tőke”-ként jelenik meg, amely a vállalatnak a tulajdonosokkal szembeni követelése.

18. ábra. Tőkeinjekció

Forrás: bankhitel.hu

Azaz nem minden pénzügyi segítségnyújtás minősül *tőkeinjekciónak*, ez a terminus kizárólag a jegyzett tőke rendkívüli felemelésének megnevezésére használatos, és pontos gazdasági jogi szabályozás alá esik.

A német *Kapitalspritze* jelentése a Duden szerint 'Kapitalerhöhung', ami szintén tőke-emelést jelent. Azonban míg a *Kapitalerhöhung* szóra a Google kereső 2.250.000 találatot hoz, addig a *Kapitalspritze* találatai 175.000 alatt maradnak, s ezek többsége szótári előfordulás. A szó elsősorban a sajtónyelvben lelhető fel. A német szókincsadatbázisban a *Kapitalspritze* leggyakoribb előfordulásai bizonyos konkrét sajtószövegekhez kapcsolódnak (vö.: *Német szókincsadatbázis*). Mindebből az következik tehát, hogy a tőkeinjekció terminus német megfelelőjeként a gazdasági szakfordítás során kerülendő a tükörfordítással létrehozható, kézenfekvő megoldásként kínálkozó *Kapitalspritze*, és helyette a kevésbé szemléletes *Kapitalerhöhung* használata javasolt.

A fentiek mellett természetesen még számos szó és kifejezés témakörünkbe tartozik, amelyek vizsgálata szintén segíthet a megfelelő fordítói stratégia megválasztásában. Ilyenek például: *vérpezsdítés*, *holtszezon*, újjá(újra?)éleszt, beteg, betegségek, fájdalmas, összeomlás, halál, gyengélkedik, haldoklik, enyhít, csillapít, gyógyít, öngyógyítás, gyógyír, gyógyszer, recept, tünet, kezelés, immunis, rezisztens stb.

6. Összefoglalás

A fenti vizsgálati eredmények tovább erősítik azt az eddig is ismert tényt, miszerint a szakfordítás során egyértelműen prioritást élvez az adott szaknyelvi közegben releváns terminusjelentésre fókuszálás a szótári megfeleltetéshez képest, és ehhez a fordító számára elengedhetetlen mind a forrás-, mind a célnyelvi terminusjelentés pontos ismerete. Fontosnak tartom kiemelni, hogy emiatt is fordul elő a szaknyelvi szövegekben az adott terminus következetes ismétlése, ami a szaknyelvi szövegek sajátossága, nem pedig stilisztikai hiba, sőt! Véleményem szerint ezt kiemelten fontos hangsúlyozni a szakfordítás oktatása során, mert a hallgatók a korábbi tanulmányaikból kiindulva hajlamosak

egy szakszöveg fordításakor kerülni a szóismétléseket, ami súlyos szakfordítási hibákat eredményezhet.

Az említettek mellett természetesen még számos szó és kifejezés tartozik témakörünkbe, amelyeknek további vizsgálata szintén segíthet a megfelelő fordítói stratégia megválasztásában. Ilyenek pl. a *vérpezsdítés*, *holtszezon*, *újja-újraéleszt*, *beteg*, *betegségek*, *fájdalmas*, *összeomlás*, *halál*, *gyengélkedik*, *haldoklik*, *enyhít*, *csillapít*, *gyógyít*, *öngyógyítás*, *gyógyír*, *gyógyszer*, *recept*, *tünet*, *kezelés*, *immunis*, *rezisztens* stb., ezek azonban már egy következő tanulmány részét képezik majd.

Források

- Bagó Eszter 2009. Válságstatisztika. *Statisztikai Szemle* 87. évf. 9. sz. 881–897.
- Belső Piaci és Fogyasztóvédelmi Bizottság 2005. *Jelentés az új tagállamok belső piacairól: helyzet, lehetőségek és feladatok* (2004/2155(INI)). 2005. 03. 22. Európai Parlament. Előadó: Małgorzata Handzlik.
- Duden. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kollateralschaden> (Letöltve: 2021. 10. 21.)
- Duden. <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kapitalspritze> (Letöltve: 2021. 10. 18.)
- Dunai Péter 2014. Magyarország járulékos veszteség lehet. *Népszabadság*. 2014. 06. 27. <http://nol.hu/kulfold/ukrajna-es-a-keleti-ajto-1470895> (Letöltve: 2021. 10. 25.)
- Csizmadia Zoltán – Grosz András 2011. *Innováció és együttműködés. A kapcsolathálózatok innovációra gyakorolt hatása*. Pécs–Győr: MTA RKK.
- Fülöp Katalin 2019. *Bevezetés a közgazdaságtanba*. Budapest: Dialóg Campus.
- Kirs Eszter 2012. A környezet védelme a nemzetközi büntetőjogban. In Raisz Anikó (szerk.): *A nemzetközi környezetjog aktuális kihívásai*. Miskolc: Miskolci Egyetem. 101–107.
- Komjáthy György 2016. Járulékos veszteség. *Népszava*. 2016. 10. 12. https://nepszava.hu/1108544_jarulekos-veszteseg (Letöltve: 2021. 10. 25.)
- Kovács Ferenc 2020. Román miniszter: A kultúra járulékos veszteség a járvány elleni harcban. *Index*. 2020. 10. 08. https://index.hu/kulfold/2020/10/08/romania_kultura_koronavirus/ (Letöltve: 2021. 10. 25.)
- Magyar Nemzeti Bank 2013. *Jelentés a pénzügyi stabilitásról. 2013 november*. Budapest: MNB.
- Matos Lajos 2011. Medicalonline. 2011. 10. 13. A jó kísérőerek javítják a túlélést. <https://medicalonline.hu/szivinfarktusz-regisztrar-cikk/a-jo-kiserorek-javitjak-a-tulelest> (Letöltve: 2021. 09. 01.) <https://doi.org/10.52314/gjms.2021.v1i1.22>

- Német szókincsadatbázis: <https://www.dwds.de/wp/?q=Kapitalspritze&comp-method=-diff&comp=&pos=2&minstat=0&minfreq=5&by=logDice&limit=20&view=table> (Letöltve 2021. 09. 03.)
- Pósa Tibor 2007. Járulékos veszteség. *Magyar Nemzet*. 2007. 08. 17. <https://magyarnemzet.hu/archivum-magyarnemzet/2007/08/jarulekos-veszteseg-2> (Letöltve: 2021. 10. 20.)
- R. Kiss Kornélia 2021. Járulékos veszteség. *Magyar Hang*. 2021. 03. 17. <https://hang.hu/publicisztika/jarulekos-veszteseg-124456> (Letöltve: 2021. 09. 30.)
- Szebeni Dávid 2020. Ördögi körben a magyar adórendszer – Mi a baj a katóval? *Portfolio*. 2020. 06. 18. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200618/ordogi-korben-a-magyar-adorendszer-mi-a-baj-a-kataval-437608> (Letöltve: 2021. 08. 30.)
- Tóth Péter 2012. Rablógazdálkodás. Ráfordítások. *Magyar Szó Online*. https://www.magyarszo.rs/hu/2012_09_18/gazdasag/32073/Rabl%C3%B3gazd%C3%A1llkod%C3%A1s.htm (Letöltve: 2021. 10. 12.) <https://doi.org/10.1109/MIAS.2012.2191434>

Irodalom

- Boda I. Károly – Porkoláb Judit 2001. Metaforák a kognitív nyelvészetben. In Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája. Tanulmánykötet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11–12-én rendezett konferencia előadásaiából. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 10.)* Budapest: Tinta Kiadó. 45–56.
- Csányi Eszter 2014. A gazdasági szleng használati sajátosságai, egy pilot study bemutatása. *Economica* 7. évf. 4. sz. 114–124. <https://doi.org/10.47282/ECONOMICA/2014/7/4/4407>
- Csöndes Mónika 2017. A Ptk. 6:143. § (2) bekezdésébe foglalt előreláthatósági korlát szabályának tényállási elemeiről. *Polgári Jog* 2017.2. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?-docid=A1700201.POJ> (Letöltve: 2021. 08. 19.)
- Höhn Mária – Erős-Honti Zsolt 2013. *Növénytan*. Budapest: Corvinus Egyetem Kertészettudományi Kara.
- Pühringer, S. – Egger, J. 2016. Wie krank ist unser Wirtschaftssystem? Krisen als Krankheiten im ökonomischen Diskurs. *Working Paper Series* No. Ök-21. Bernkastel-Kues: Cusanus Hochschule, Institut für Ökonomie und Institut für Philosophie. <http://hdl.handle.net/10419/196156> (Letöltve: 2021. 08. 11.)

MURÁNYINÉ ZAGYVAI MÁRTA

A TERMINOLÓGIAI ADATLAPOK A FORDÍTÓKÉPZÉSBEN

1. Bevezetés

Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem fordító és tolmács mesterképzésében részt vevő hallgatóknak tanulmányaik során először a terminológiai kurzusokon (Terminológiai alapismeretek, Szakmai terminológia), majd pedig a szakdolgozatuk írása közben kell terminológiai adatlapokat készíteniük. Az elmúlt évek tapasztalata alapján elmondható, hogy az adatlapok készítése a hallgatókat többféle (pl. értelmezési) probléma elé állította, melyek nem is mindig tudatosodtak bennük. Jelen tanulmány fő célja, hogy rövid elméleti és gyakorlati áttekintést adjon az adatlapok összeállításával kapcsolatos kérdésekről.

2. A terminus

2.1. A terminus fogalma és terminusként való azonosítása

Az általános nyelv és a szaknyelvek viszonyáról, illetve az ezek elkülönítési módjairól szóló jelentős terjedelmű szakirodalom elemzése nem tartozik a tanulmány vizsgálati körébe, mégsem kerülhető meg néhány alapvető – a terminológiai adatlapok készítése szempontjából is kiemelkedően fontos – kérdéssel kapcsolatos állásfoglalás. Ilyen kérdés, hogy mit tekintünk terminusnak, illetve hogy mi a különbség a köznyelvi szó, a szakszó (szakkifejezés) és a terminus között.

A terminus meghatározását számos szaknyelvkutató tűzte ki célul, akik a terminusok immanens tulajdonságai közé sorolják a definiáltságot, az egzaktságot (szabatosságot, azaz a pontosságot, egyértelműséget, alkalmasságot), a kontextustól való függetlenséget, továbbá az egységes használatot és a stabilitást (Klár–Kovalovszky 1955: 41, Fraas 1998: 429, Fóris 2005: 33, Tamás 2014: 18). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a gyakorlati terminológiai munka és a tudományok fejlődése érdekében egyik tulajdonság sem abszolútizálható, szükség van bizonyos fokú rugalmasságra, mert a túlzott merevség a munka és a fejlődés kerékkötője lehet (Fraas 1998: 429). A terminológiai adatlapok és

a fordítói munka szempontjából a fenti tulajdonságok annyiban fontosak, amennyiben segítik a terminusok felismerését, illetve akkor kerülhetnek előtérbe, ha a célnyelvben nincs (még) ekvivalens, és azt létre kell hozni. Az utóbbi eset a fordítóképzés praxisában általában nem releváns, így ott egyértelműen a felismerhetőségre tevődik a hangsúly.

Mely tulajdonságok segítik a terminusok felismerését? Annak eldöntése, hogy az adott nyelvi elem terminus-e, a legnehezebb, de folyton megoldandó kérdések közé tartozik. Azt kell tehát eldönteni egy terminusgyanús nyelvi elem esetén, hogy kell-e alaposan utánajárni a célnyelvi elvivalensnek, illetve lehet-e, kell-e adatlapot készíteni hozzá (és fel kell-e venni a terminológiai adatbázisba). Az utánajárás kérdésére igennel lehet válaszolni, amennyiben abból indulunk ki, hogy biztosan helyes ekvivalensek használatára törekszünk, minőségi fordítást szeretnénk a kezünkől kiadni, elegendő idő áll rendelkezésre, illetve ha a fáradság anyagi szempontból is megtérül, továbbá ha a megoldás nem triviális. Adatlapot pedig olyan terminusgyanús nyelvi elemekhez érdemes készíteni, amelyeknek hosszabban kell(ett) utánanéznünk, és/vagy amelyek ekvivalense nem triviális. Ilyen – ha most konkrétan a diplomamunka részét alkotó fordításból indulunk ki – sok van, csak válogatni kell belőlük. Általában elmondható, hogy annál érdekesebb terminológiai adatlapot készíteni (és az eredményt az adatbázisban is rögzíteni), minél több munka kapcsolódik az adott terminusgyanús nyelvi elem háttérének felderítéséhez.

A kérdés még mindig az, hogy milyen módon lehet felismerni egy terminust. Formai szempontból a terminus gyakorlatilag „minden” lehet: egy szó, több szó, néhány betű/hang, de lehet (benne) szám vagy akár más jel is (Fóris 2005: 33). A terminus mint (nyelvi) jel formai oldala tehát kevésbé segít a felismerésben, ezért a tartalmi oldalba kell kapaszkodnunk. A tartalom (azaz a jelentés vagy vonatkoztatás) sem könnyen közelíthető meg, mert ismernünk kell(ene) a szakmai háttérrel, tehát az adott tárgykör (szakma) terminusrendszerét, amely a fogalmi rendszerre épül. Ennek hiányában (tehát ha a fordító nem „szakmabeli”) sok esetben csak önmagára, azaz (nyelvi) intelligenciájára, a tapasztalatára és a kitartására hagyatkozhat. Meg kell sejtienie, mi a forrásnyelvi szövegben a terminus, mi az, aminek utána kell néznie. Ha pedig már utánanézik (természetesen megbízható forrásokban), ki fog derülni, hogy a kérdéses nyelvi elem kapcsolódik-e egy adott tárgykörhöz, hogy megtalálható-e szakmai kézikönyvekben (pl. szótárakban, lexikonokban, adatbázisokban), illetve más, az adott tárgykörben íródott szakmai szövegekben (pl. szakkikkekben, szabványokban, előírásokban, törvényekben), hogy tartozik-e hozzá pl. definíció, hogy az adott tárgykörrel foglalkozó szövegek visszatérő eleme-e. Ha ezekre a kérdésekre (legalább részben) igen a válasz, akkor nagyon valószínű, hogy terminussal vagy legalábbis szakszóval van dolgunk.

A terminusok és az egyéb szakszavak/szakkifejezések elkülönítése ugyanolyan nehéz feladat, mint a szaknyelvi elemek és köznyelvi elemek szétválasztása. A szaknyelvekkel

foglalkozó szakirodalom – tudomásom szerint – nem (Fraas 1998: 429), illetve csak annyival oldotta meg a terminusok és egyéb más szakszavak/szakkifejezések szétválasztását, hogy a terminus olyan szakszó vagy szakkifejezés, amelyhez pontos definíció is tartozik (Felber és Schaefer 1998: 1733). A fordítói gyakorlat oldaláról közelítve a problémát biztonsági megoldás kínálkozik: kezeljük a kérdéses nyelvi elemet terminusként. A fordítás során a biztosan megfelelő ekvivalens felkutatása mindenképpen hasznos – még ha végül az is derül ki, hogy eddig is jó ekvivalens volt a birtokunkban, és még ha az utánajárás időigényes is volt.

2.2. A terminus megközelítése

Az egyszerűség kedvéért a következőkben terminus alatt minden terminusgyanús nyelvi elemet értek, függetlenül attól, hogy valóban terminus-e, vagy „csak” szakszóval, szakkifejezéssel van-e dolgunk. A terminusokhoz való közelítésnek két alapvető fajtája van: az onomasziológiai és a szemasziológiai.

Az onomasziológiai megközelítés fogalomalapú, ami azt jelenti, hogy a fogalomból indulunk ki, és azt vizsgáljuk, milyen nevet adjunk a fogalomnak, azaz milyen szóval, kifejezéssel, kóddal stb. nevezzük el a fogalmat, vagy ha ez már megtörtént, akkor milyen szó, kifejezés, kód stb. tartozik hozzá. Az onomasziológiai megközelítés a terminológiára, a terminográfiára (a terminológiamenedzsmentre) jellemző.

A szemasziológiai megközelítés szóalapú, ami azt jelenti, hogy a (nyelvi) jelből (szóból, ill. kifejezésből) indulunk ki, és azt vizsgáljuk, hogy mely fogalomhoz tartozik a vizsgált (nyelvi) jel, hogy mit jelent a szó, a kifejezés. A szemasziológiai megközelítés alapvetően a lexikográfiára jellemző, hozzátevé, hogy vannak onomasziológiai indíttatású szótárak is (pl. a fogalomköri szótárak).

Milyen a fordító megközelítése? Hogyan gondolkodik? Első lépésben pontosan úgy, ahogy bárki más, amikor szöveget olvas, és szeretné megérteni. A forrásszöveg, a kontextus segítségével a benne lévő (nyelvi) jelek jelentését kutatja, tehát a szemasziológiai megközelítés jellemző rá. Egy terminus jelentése az adott tárgykör terminusrendszerében elfoglalt helyéből, ill. szaknyelvi kommunikációs használatából vezethető le (Fraas 1998: 430). A szaknyelvi használatra egy példa már adott (a forrásnyelvi szövegben); a terminus rendszerben elfoglalt helyét pedig (csakúgy, mint a legfontosabb tulajdonságait) a terminus definíciójában találjuk meg. A jelentés megközelítéséhez tehát ezeket kell szemügyre vennünk, ezeket lehet segítségül hívni.

A második lépésben – tehát ha a fordító már tudja, mit jelent a kérdéses (nyelvi) elem, azaz tudja, mely fogalomra vonatkozik, ill. hogy a forrásnyelvben hogyan használatos

– a gondolkodása megfordul, onomasziológiai lesz: azt keresi, hogy a felismert fogalomhoz, ill. használathoz mely (nyelvi) elem kapcsolódik a célnyelvben, azaz mi a célnyelvi ekvivalens. Az ekvivalenseket (ha vannak) a definíció segítségével találja meg. Ha nincs célnyelvi ekvivalens, létre kell hozni. Ez azonban már terminológiai feladat, tehát alapvetően (és ideális esetben) nem a fordító hatóköre.

2.3. A terminológiai adatok tárolása

A terminológiai adatok pontos, rendezett, átlátható rögzítése és tárolása a terminológiamenedzsment feladata. A tárolt (és közzétett) információk célja a felhasználók munkájának segítése, de az adatok rögzítői követhetnek terminológiastratégiai célokat is, ilyen például a tudástranszfer, az egységesítés vagy a nemzeti szaknyelvek fejlesztése. Az adatok tárolásának sokféle eszköze ismert (szótárak, adatbázisok, ontológiák, teauruszok, nómenklatúrák, taxonómiák, fogalomtárak) (Tamás 2019: 107), melyek közül a (szak)fordítók számára legjobban használható eszköz a terminológiai adatbázis (Tamás 2014: 99). A terminológiai adatbázis olyan egy- vagy többnyelvű (elektronikus) adattároló eszköz, (1) melynek célja az adott tárgykör(ök) vagy szakterület(ek) terminológiai adatai összességének rendezett, onomasziológiai szemléletű rögzítése, ill. megjelenítése, és (2) amely az adott tárgykör(ök), ill. szakterület(ek) fogalmi rendszerén alapul. A terminológiai adatbázisoknak több fajtája létezik, amelyek egyike a fordításorientált terminológiai adatbázis (Tamás 2019: 109).

3. A terminológiai adatlap célja

A terminológiai adatlapok (terminográfiai adatlapok, terminográfiai cédulák, terminográfiai bejegyzések) nem elszigetelten léteznek és hasznosulnak, hanem mint a terminológiai adatbázis építőkövei, „szócikkei”, tehát mint a tudásmenedzsment, a terminológiamenedzsment eszközei. Elsődleges céljuk ennek megfelelően egy adott fogalom terminológiai adatainak pontos és rendezett rögzítése, tárolása, esetleg közzététele.

A fordítóképzésben használt terminológiai adatlapok azonban több tekintetben különböznek a terminológiai adatbázisokat felépítő terminológiai adatlapoktól. Két különbséget kell mindenképpen kiemelnünk.

(1) A terminológiai adatlapok a terminológiamenedzsmentben, tehát a terminológiai adatbázis egységeiként rendszert alkotnak. A fordítóképzés során készített terminológiai adatlapok (általában) nem alkotnak rendszert, mert céljuk nem egy adott tárgykör vagy szakma terminológiai rendszerének leképezése.

(2) A fordítóképzésben részt vevő hallgatók terminológiai adatlapjai elsősorban didaktikai célúak (azaz oktatási segédeszközök), tehát inkább a tudástranszfer, és kevésbé a tudásmenedzsment eszközei. A terminológiai adatlapokat a hallgató a tanulmányai során „saját magának és az oktatóknak” készíti. A (didaktikai) cél tehát egyrészt az, hogy a hallgatók betekintést nyerjenek a terminológiai munkába, megtapasztalják a szaknyelvi és általános nyelvi elemek elkülönítésének problémáit, és a gyakorlat oldaláról lássák a terminológiai adatok rendszerét. A másodlagos cél az, hogy oktatóiknak is megmutassák, hogy megtalálták a terminust és a hozzá kapcsolódó megfelelő információkat, valamint átlátják a rendszerüket.

4. A terminológiai adatlap adattípusai

A terminológiai adatlapok (mint minden adattároló rendszer, ill. annak felépítő egységei) metaadatokat (azaz adatokról szóló adatokat, információkat) tartalmaznak, amelyek adatmezőkben (más szóval leíró mezőkben) helyezhetők el az adatlap kitöltése során. Az adatmezők különböző típusokba sorolhatók (pl. a fogalomra vonatkozó adatmezőtípusok, a terminusra vonatkozó adatmezőtípusok, adminisztratív és bibliográfiai adatmezőtípusok), melyek rendszert alkotnak. A különböző adattároló rendszerek adatmezőtípusai eltér(het)nek egymástól attól függően, hogy milyen célra készülnek (pl. a fordításorientált és a nyelvpolitikai adatbázisokban eltérő adatmezőtípusokat is találunk).

A terminológiai adatbázisok, illetve adatlapjaik adatmezőtípusait és adatmezőit az adatbázis készítői (és esetleges megrendelői) állapítják meg – ideális esetben a munka előkészítő fázisában. Nagyobb, komplexebb adatbázisok (gyűjtőportálok, nemzeti és nemzetközi adatbázisok, tudásbázisok) esetén szabványok írják elő az adatmezők típusait és adatmezőit, ill. azok elhelyezkedését és a szerkesztési szinteket (Tamás 2019: 111).

Az adatmezők mennyisége és minősége ugyan változó, vannak azonban olyanok, amelyek nélkül egyetlen terminológiai adatbázis sem tölthetné be a neki szánt szerepet. Ilyen adatmezők a terminus, a definíció, a tárgykör vagy szakterület adatmezői, ill. a szerkesztési adatok adatmezői (az adatbevétel dátuma, forrás, a módosítás dátumai, a felvivő/módosító/ellenőrző neve), és ide tartozik többnyelvű adatbázisok esetén az ekvivalens(ek) adatmezője.

Ezeket kívül több százra tehető az előforduló adatmezők száma (Tamás 2019: 112), melyek jelentős mértékben egybeesnek a szótárak mikroszerkezetét alkotó szótári adatokkal. Ebből a körből gyakoriság szempontjából kiemelkednek pl. a terminus írásváltozatai, redukált alakjai, nyelvtani jellemzői, térbeli (földrajzi) és időbeli behatároltsága, vagy

ilyen adat a fogalom elhelyezkedése a hierarchikus rendszerben (alá-, fölé- és mellérendeltség, rész-egész viszonyok megadása).

Ideális esetben *egy* fogalomhoz *egy* terminus tartozik, és *egy* terminológiai adatlapot kell hozzá készíteni (Tamás 2019: 111). A valóságban azonban folyamatosan tapasztalhatjuk, hogy a terminusok világában is vannak szinonimák, homonimák és többjelentésű szavak, kifejezések, amelyek megnehezít(het)ik a szakmai kommunikációt (Fraas 1998: 431, Szép 2018: 89), illetve komoly gondot okoz(hat)nak a szakfordítóknak is. A fordításorientált terminológiai adatlapokon tehát (függetlenül attól, hogy a terminológiamenedzsment számára készültek, vagy didaktikai célú segédeszközként hasznosulnak-e) mindenképpen fel kell tüntetni a terminus szemantikai-paradigmatikai viszonyait is.

5. Javaslat a fordítóképzésben használt terminológiai adatlapra

Ahogy a bevezetőben említettem, az egyetemünk fordító- és tolmácsképzésében részt vevő hallgatók több alkalommal készítenek terminológiai adatlapokat, minden esetben tanulási céllal. Az adatlapok adatmezőinek megválasztása során figyelembe vett legfontosabb szempont az volt, hogy a hallgatók alaposan körbejárják és megismerjék az adott terminus, valamint a hozzá tartozó fogalom legfontosabb tulajdonságait, illetve a terminus korrekt használatával összefüggő legfontosabb információkat.

A terminológiaórán az adatlap és a terminus is magyar nyelvű. Két adatlapot kell kitölteniük. Az egyik esetében a terminus előre megadott, a másikat a hallgatók választhatják meg. Mindkettőhöz önállóan keresnek definíciót és megfelelő szövegeket, amelyekben az adott terminus használatát megfigyelhetik.

A hallgatóknak a diploma fordításuk készítése során is terminológiai adatlapokat kell kitölteniük. Tíz adatlapot kell csatolniuk a szakdolgozathoz, mindegyik esetében a szakdolgozati fordítás forrásnyelvi (tehát angol vagy német) szövegéből kinyert, de ezen belül szabadon választott terminusokat kell feldolgozniuk. Az adatlap nyelve itt is magyar.

A következőkben a használt terminológiai adatlapok adatmezőinek összeállítása és kitöltése során szem előtt tartandó szempontokat, ill. a felmerülő nehézségeket fogjuk elemezni.

Általános megjegyzések a kitöltéshez: (a) Vannak kötelezően kitöltendő és üresen hagyható adatmezők. A kötelezően kitöltendő adatmezőket csillaggal (*) jelöltük. (b) Az adatlap bővíthető újabb (az adatlapon már legalább egyszer szereplő) adatmezőkkel vagy újabb sorokkal. (c) Minden adatot (legalább egy) forrásmegjelöléssel kell ellátni. A források lehetnek nyomtatott vagy digitális források. (d) A források csak autentikus szakszövegek, megbízható szakkönyvek, szakcikk, szótárak, lexikonok lehetnek. (e)

A paradigmaticus és szintagmatikus kapcsolatok, valamint a szóalkotási produktumok esetén (ahol lehet) kérünk megadni célnyelvi ekvivalenst vagy fordítást is. (f) C nyelvi adatokat nem szükséges megadni. (g) Összességében érdemes a minőségi elvet szem előtt tartani, azaz inkább kevesebb adat szerepeljen az adatlapokon, de a feltüntetett adatok legyenek biztonságosak. Másképpen fogalmazva: ellenőrizetlen adatot ne adjunk meg.

Név:

Dátum:

*Terminus: ...	*Szakterület/tárgykör: ...
Nyelvtani jellemzők	
...	
*Célnyelvi ekvivalens <i>(a kifejezés előtt az ekvivalencia szintjével jelölve)</i> ¹³ :	
...	
*Forrásnyelvi definíció forrásmegadással:	Célnyelvi definíció forrásmegadással:
... Forrás: ...	... Forrás:
*Forrásnyelvi kontextus forrásmegadással:	Célnyelvi kontextus forrásmegadással:
Kontextus (1): ... Forrás: ...	Kontextus (1): ... Forrás: ...
Kontextus (2): ... Forrás: ...	Kontextus (2): ... Forrás: ...
Fogalmi háló (paradigmatikus kapcsolatok): (hiperonima, hiponimák, kohiponimák; szinonimák, antonimák) – forrás- és ekvivalensmegadással	
Hiperonima: ... Forrás: ... (Ekvivalens: ... Forrás: ...) Hiponima: ... Forrás: ... (Ekvivalens: ... Forrás: ...) Kohiponima: ... Forrás: ... (Ekvivalens: ... Forrás: ...) Szinonima: ... Forrás: ... (Ekvivalens: ... Forrás: ...) Antonima: ... Forrás: ... (Ekvivalens: ... Forrás: ...)	
Szintagmatikus kapcsolatok: (kollokációk, állandósult szókapcsolatok, fordítási szempontból fontos szókapcsolatok) – forrás- és ekvivalensmegadással vagy fordítással	
...; Forrás: ... ; (Ekvivalens: ... Forrás: ...)	
...; Forrás: ... ; (Ekvivalens: ... Forrás: ...)	
Szóalkotási produktumok (összetett és képzett szavak, redukált alakok)	
...; Forrás: ... ; (Ekvivalens: ... Forrás: ...)	
...; Forrás: ... ; (Ekvivalens: ... Forrás: ...)	
Megjegyzés:	
...	

1. ábra. A fordítóképzésben javasolt terminológiai adatlap sablonja

¹³ teljes egyezés: =; részleges egyezés: ±; az ekvivalencia hiánya: ~

5.1. A terminus

Ahogy fentebb említettük, sokszor nehéz eldönteni, hogy a terminusgyanús nyelvi elemek valóban terminusok-e, vagy csak szakszavak (l. 2.1). A fordítóképzésben részt vevő hallgatók számára nem alapvető fontosságú a kettő megkülönböztetése, számukra az a lényeges, hogy a fordítás során (így az adatlap kitöltése során is) megfelelő ekvivalenseket használjanak.

A szabadon választott terminusok esetén hasznos, ha nem a legegyszerűbb esetekhez készítjük az adatlapot, hiszen abból keveset lehet tanulni. Minél bonyolultabb munkát végeztünk egy terminus adatainak felderítésére, annál értékeesebb információkat tudunk az adatlapon rögzíteni.

5.2. Szakterület vagy tárgykör

A tudományok és szakmák rendszere, a tudományági és szakmai ágazati besorolás, az egyes szintek és további alszintek elnevezései időben és térben változó entitások, összességüket, változásait átlátni az egyes ember számára gyakorlatilag lehetetlen feladat. Tovább nehezíti egy terminus besorolását, ha ez több nyelv viszonylatában szükséges.

A szakterület, tárgykör (domén) vagy akár mindkettő megadása újabb komoly feladat elé állítja az adatlap szerkesztőjét, amennyiben nem az adott szakterületen képzett szakember. A helyes besoroláshoz ismernie kell a szakma fogalomrendszerét, a fogalmi összefüggéseket, másfelől egy terminus több helyen is előfordulhat a terminológiai hálóban (Fóris 2005: 41). Utóbbi eset felismerése esetén a terminológiai adatlapon a megjegyzésben lehet kitérni a problémára. A szakdolgozati fordításra gazdasági vagy jogi szakszöveget választanak a hallgatók. A képzésük során kapnak lehetőséget a két szakterület bizonyos fokú megismerésére, ami azonban valószínűleg nem elég mély ahhoz, hogy a tágabb szakterületet minden esetben szűkíteni tudják. Ez a tudás nem is várható el tőlük. A konzulens oktatóval történő egyeztetéssel tudják kezelni a problémát. Fontos azonban, hogy különbséget tudjanak tenni a szakterület és a tárgykör között. A tárgykör több szakterületre kiterjedő, de egy „tématerület”, pl. valami (vegyület, anyag) *toxikus* tulajdonsága egyaránt tartozhat a biológia, az orvostudomány, a mezőgazdaság, a kémia vagy az élelmiszeripar területéhez, de minden esetben ugyanazt a tulajdonságot jelöli, nevezetesen azt, hogy valamilyen mértékben ártalmas az élőlények (az ember) szervezetére. A tárgykör megnevezése (esetünkben pl. *mérgezés*) azonban még nehezebb, mint a szakterületé. Ilyenkor megelégszünk legalább egy helyes szakterület, ill. tudományág megadásával (pl. biológia). Egy másik példa a *pezsgő*. A pezsgő egyrészt borászati termék,

azaz a szakterületi besorolás itt a *mezőgazdaság*, ezen belül a *borászat*, még pontosabban a *pezsgőgyártás*. Másfelől azonban gasztronómiai terminus is, amire a megjegyzésekben célszerű utalni. A tárgykör megadása más megközelítést igényel, ebben az esetben lehet ez pl. *italok*, pontosabban *szénsavas italok* vagy *szénsavtartalmú borok* is, attól függően, hogy milyen mélységbe szeretnék a tárgykörön belül lejutni.

5.3. Nyelvtani jellemzők

A *nyelvtani jellemzők* meghatározás pontatlan, hiszen itt szokás feltüntetni a morfológiai tulajdonságokon (pl. a szófaj, a többes szám, a ragozás, a fokozás) túl a vonzatot, a helyesírási tulajdonságokat (pl. az alakváltozatot) vagy a kiejtést is. Talán érdemes lenne szakítani a szokásjoggal, és ezt az adatmezőt általánosabbra átnevezni. Kérdés azonban, hogy pl. a *nyelvi jellemzők* vagy esetleg a *formai jellemzők* átnevezés épp az általánosságuk miatt eléggé kifejezők lennének-e.

Nyelvtani jellemzők megadása ugyan mindig lehetséges, de nem mindig feltétlenül hasznos minden ide sorolt, időnként triviális adatra kitérni (pl. melléknevek esetén a szabályos fokozásra).

5.4. Ekvivalens

Az ekvivalencia kérdése olyan probléma, amelynek valamilyen szintű tárgyalása minden nagyobb lélegzetű, fordítással és terminológiával foglalkozó műnek része (Werner 1999, Arntz–Picht 1995: 155; Fóris 2005: 93; Tamás 2014: 31, 58). Elemzése jelen tanulmánynak nem célja. Annyit azonban érdemes megjegyeznünk, hogy a terminológiai adatlapokon alapvetően a terminológiai ekvivalencia jelenségének vizsgálati eredményeit rögzítjük, az ekvivalensek felkutatásában a definícióé a központi szerep (5.5).

A korábbi évek hagyományát követve a teljes, a részleges és a hiányzó ekvivalencia három lehetősége közül kell a hallgatónak választania, hozzá kell azonban tennünk, hogy a besorolás (különösen a teljes és részleges egyezés elkülönítése) még definíció, sőt akár több definíció ismeretében sem könnyű feladat.

Különleges esetet jelentenek az olyan terminusok, melyeknek a célnyelven nincs ekvivalensük. Ilyenkor az adatlapokon az ekvivalens hiányát jelezni kell (ennek jele a tilde: ~), ezenkívül azonban hasznos megadni azt is, hogy a fordítás során milyen megoldást alkalmazott a hallgató. A teljes ekvivalencia jele az egyenlőségjel: =, a részleges ekvivalencia jele: ±. Ha több, különböző mértékben egyező ekvivalens is van, hasznos megadni,

miben különböznek egymástól. Például mi a különbség a *pezsgő* német nyelvi ekvivalensei (*Schaumwein*, *Sekt*, *Champagner*) között (l. függelék).

A korábbi adatlapokon a terminus C nyelvi ekvivalensének megadása is kötelező volt. Ennek törlése véleményem szerint indokolt, mert a C nyelvi ekvivalens felkutatása a képzés során nem jellemző feladat (mivel nincs A–C irányú kurzus), illetve a B nyelvet oktató konzulens számára is nehézséget okoz az ellenőrzés, amennyiben a C nyelvet nem ismeri megfelelő szinten. Ezenkívül igen hosszadalmas, esetleg bizonytalan kimenetelű kutatómunkát kellene „beleölnie” a kutatásba mind a hallgatónak, mind a konzulens tanárnak.

5.5. Definíció

A definíció a terminushoz kapcsolódó információk közül a legfontosabb (tágabb értelemben a terminus immanens részét képezi, Fóris 2005: 36), így magától értetődő, hogy megbízható forrásból kell származnia. A fogalom és az ekvivalensek között a definíció az összekötő elem, ismerete nélkül nem állapítható meg ekvivalencia, illetve az ekvivalencia szintje. Az olyan terminusok esetén pedig, amelyekhez a célnyelvben nincs ekvivalens, a definíció segítségével tudjuk azonosítani a fogalmat, illetve a definíció alapján tudunk fordítási megoldást találni.

A terminológiai adatlapon szereplő definícióval szemben elvárás tehát a megbízhatóság, de kérdés, hogy teljesen precíz és kimerítően pontos legyen-e (mint az adatbázisokban), vagy csak azonosító, körvonalazó (mint a szótárakban). Előbbi az ekvivalens megtalálását segíti, utóbbi elegendő lehet ahhoz, hogy a forrásnyelvi terminust értelmezni tudjuk. A fentiekből következik, hogy szükség van a pontos definícióra, de nem haszontalan az adatlapon feltüntetni az azonosító definíciót sem, mert könnyebben és gyorsabban átlátható. Lehetőség van továbbá arra, hogy több, különböző forrásból származó (ugyanolyan típusú) definíció is szerepeljen az adatlapon, amennyiben ezek (érdemben) eltérnek egymástól.

5.6. Kontextus

A terminusokkal szemben támasztott egyik követelmény a kontextusfüggetlenség (1.2), ugyanakkor a gyakorlatból (is) tudjuk, hogy kontextus nélkül még az egyébként monoszém terminusok sem értelmezhetők maradéktalanul. A forrásnyelvi kontextus vizsgálata pedig a célnyelvi ekvivalens megtalálásának alapvető eszköze. Az idézett

szövegrészletek esetében ügyelnünk kell arra, hogy ne legyenek feleslegesen hosszúak, de legyenek elég informatívak, illetve lehetőleg önmagukban is értelmezhetők legyenek. A megfelelő kontextus(ok) kiválasztása, a megfelelő hosszúságú szövegrészlet kiemelése tehát nagy jelentőségű.

A kontextusra példák csak autentikus szövegekből származhatnak. Annak eldöntése azonban, hogy a kontextus autentikus-e, nem mindig lehetséges (pl. ha nem lehet eldönteni két szöveg esetén, hogy melyik az eredeti, és melyik a fordítás). Ilyen esetekben lehetőleg keressünk másik kontextust. A diploma fordítás forrásnyelvi szövege lehet példa a kontextusra, de törekedjünk más forrásokból származó adatok feltüntetésére is.

Ha a célnyelv a magyar, kontextusként a forrásnyelvi szövegben szereplő mondatot és annak magyar fordítását kell megadni. Ha a célnyelv nem magyar, a fordítás elhagyható.

5.7. Fogalmi háló

Fogalmi háló (fogalmi rendszer) alatt a fogalmak egymáshoz való viszonyából létrejövő rendszert értjük, amely ideális esetben – amennyiben a fogalmi rendszer adekvátan képezné le az adott szakma/tárgykör vizsgálati objektumait – egybevágó lenne a vizsgálati objektumok rendszerével. Különbséget szokás tenni a nyelvektől független fogalmi háló és a nyelvfüggő terminológiai háló között, mert a fogalmak és a terminusok halmaza között nem egyegyértelmű megfelelés áll fenn (ahogyan a világ jelenségei és az ember alkotta fogalmak között sem), azaz pl. nem minden fogalomnak van (minden nyelvben) terminusmegfelelője, ill. a terminusok is vonatkozhatnak több denotátumra (fogalomra), valamint ugyanahhoz a fogalomhoz több terminus is tartozhat. Ezenkívül a homonímia sem ismeretlen jelenség a terminusok körében, különösen a mozaikszó-terminusok világában.

A terminológiai adatlapra terminusokat rögzítünk, tehát a fentiek értelmében nem az adott fogalomhoz tartozó fogalmi hálót, hanem a vizsgált forrásnyelvi terminushoz tartozó terminológiai hálót írjuk le. Mivel a terminológiai háló nyelvfüggő, az ebbe az adatmezőbe kerülő adatok (hiperonima, hiponimák, kohiponimák, szinonimák, antonimák) a terminológiai adatlaphoz tartozó forrásnyelvi terminus mint (szak)nyelvi jel paradigmatiszus kapcsolatait jellemzik. Fordítói szempontból viszont hasznos (ezért hallgatóinktól is kérjük) megadni a feltüntetett forrásnyelvi adatok (hiperonima, hiponimák stb.) célnyelvi ekvivalensét is.

Amennyiben a vizsgált forrásnyelvi terminus poliszém, további jelentéseit – mivel törekszünk a terminusok fogalomalapú megközelítésére – kérjük a megjegyzésben rögzíteni, a további jelentésekhez pedig különálló adatlapot célszerű kitölteni. Példa fogalmi hálóra:

Terminus: *pezsgő* – *Schaumwein*

Hiperonima: *szénsavas bor* – (*kohlensäurehaltiger*) *Wein* → *bor* – *Wein*

Hiponima: *tankpezsgő* – *Tanksekt*

Kohiponima: *gyöngyözőbor* – *Perlwein*

Szinonima: *r Schampus* (*tréfás, köznyelvi*)

Antonima: –

5.8. Szintagmatikus kapcsolatok

A szintagmatikus kapcsolatok a szó szerkezeteket (szintagmákat) létrehozó lexémák között a beszéd (írás) folyamatában kialakuló grammatikai viszonyok. A szintagma fogalma nem egységes. Keszler Borbála (*Magyar Grammatika*) szerint a szintagma két alapszófajú lexémából áll; nem tekinti szintagmának az ún. morfológiai típusú szerkezeteket (pl. névelős vagy névutós szerkezeteket, segédigés szerkezeteket), az állandósult szókapcsolatokat (pl. funkcióigés szerkezetek, szólások) és az összetett szavakat (Keszler 2000: 349). A német nyelvészeti szakirodalomban jellemző felfogás szerint minden szó szerkezetet szintagmatikus kapcsolatok tartanak össze (Schippan 1992: 197; Kocsány 2010: 101).

A terminológiai adatlapok céljára a két fenti felfogásból egy olyan köztes álláspontot alakítottunk ki, amely szerint a rögzítendő szintagmát legalább két szó alkotja, és közülük legalább az egyik alapszófajú lexéma. A forrásnyelvi terminus szintagmatikus kapcsolatrendszerét ebben az adatmezőben jellemző, gyakran előforduló (és fordítási szempontból releváns, nem triviális) szókapcsolatokkal kérjük jellemezni. Különösen fontosak az olyan szintagmák, amelyek többszavas terminusként használatosak. A feltüntetett lexémák esetén forrásmegadás és – amennyiben létezik – ekvivalens is szükséges.

5.9. Szóalkotási adatok

Ebben az adatmezőben olyan képzett, összetett és redukciós úton nyert lexémák kapnak helyet, amelyek a forrásnyelvi terminusból mint bázisból keletkeztek (képzett szavak), mint összetételi tagot tartalmaznak, vagy amelyek mint redukált alakok a forrásnyelvi terminusra vezethetők vissza. Rövidítések is előfordulhatnak, amennyiben egy terminus részeként használatosak, pl. *m.t. minőségi bor* = *meghatározott termőhelyről származó minőségi bor* = *Qualitätswein b. A.* = *Qualitätswein bestimmter Anbaugebiete*.

A nyelvek közötti különbségek gyakran eredményezik, hogy amíg egy terminus egy nyelvben összetett szó, addig a másokban szintagma (jelzős kifejezés), pl. *pezsgő* – *Schaumwein* – *sparkling wine*. Ilyen esetekben a forrásnyelvi elem dönti el, hogy az adott információ a szintagmatikus kapcsolatokhoz (*sparkling wine*) vagy a szóalkotási produktumokhoz (*Schaumwein*) tartozzon-e. A feltüntetett lexémák esetén forrásmegadás és – amennyiben létezik – ekvivalens is szükséges.

5.10. Megjegyzések

A megjegyzésben szerepelhet minden olyan információ, amely a terminus használatának megértését segítheti, de a többi adatmezőben nem kapott helyet. Ilyenek lehetnek például: figyelemfelhívás esetleges homonimákra, más szakmához, tárgykörhöz tartozó jelentések, esetleg nem szaknyelvi jelentések (poliszém terminusok esetén). A megjegyzésekben is szükséges forrásmegadás, illetve – amennyiben létezik – ekvivalens megadása.

6. Összefoglalás

Tanulmányomban az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem fordító és tolmács képzésében részt vevő hallgatók által készítendő terminológiai adatlapokat elemeztem. A terminus fogalmának és felismerésének kérdése után foglalkoztam a terminusok kétféle megközelítési módjával, a terminológiai adatlapok céljával, az adatlapokon szereplő adattípusokkal, illetve az adatközlés nehézségeivel. Javaslatot tettem a – korábbi években használt – terminológiai adatlapok módosítására, továbbá a tanulmányban szerepel egy adatlapsablon és mintaként a *pezsgő* terminus terminológiai adatlapja.

Irodalom

- Arntz, R. – Picht, H. 1995. *Einführung in die Terminologearbeit*. Hildesheim – Zürich – New York: Olms.
- Felber, H. – Schaeder, B. 1998. Typologie der Fachwörterbücher. In Hoffmann, L. – Kalverkämper, H. – Wiegand, H. E. (szerk.): *Fachsprachen: ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Berlin – New York: de Gruyter. (*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*; Bd. 14.1) 1725–1743. <https://doi.org/10.1515/9783110158847.2.21.1725>

- Fóris Ágota 2005. *Hat terminológia lecke*. Pécs: Lexikográfia Kiadó.
- Fraas, C. 1998. Lexikalisch-semantische Eigenschaften von Fachsprachen. In Hoffmann, L. – Kalverkämper, H. – Wiegand, H. E. (szerk.): *Fachsprachen: ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Berlin – New York: de Gruyter. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Bd. 14.1) 428–438.
- Keszler Borbála 2000: Szintagmatan. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 347–366.
- Klár János – Kovalovszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. Budapest: Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Nyelvművelő és Fordítói Szakosztály.
- Kocsány Piroska 2010. *Grundkurs Linguistik: ein Arbeitsbuch für Anfänger*. Paderborn: Fink. <https://doi.org/10.36198/9783838584348>
- Schippan, T. 1992. *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Niemeyer.
- Szép Beáta 2018. Ein- und Mehrdeutigkeit in den Fachsprachen. In Harsányi Mihály (szerk.): *Germanistische Studien, Bd. XI*. Eger: Líceum Kiadó. 85–94.
- Tamás Dóra Mária 2014. *Gazdasági szövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. Budapest: ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék.
- Tamás Dóra Mária 2019. A terminológiai adatbázisok mint a terminológiastratégia eszközei. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest: L'Harmattan – OFFI Zrt. 105–119.
- Werner, R. 1999. Das Problem der Äquivalenz im zwei- und im mehrsprachigen Fachwörterbuch. In Hoffmann, L. et al. (szerk.): *Fachsprachen: ein internationales Handbuch zur Fachsprachenforschung und Terminologiewissenschaft*. Berlin, New York: de Gruyter. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft; Bd. 14.2) 1853–1884. <https://doi.org/10.1515/9783110158847.2.21.1853>

Függelék

*Terminus: <i>pezsgő</i>	*Szakterület/tárgykör: <i>mezőgazdaság/ borászat/pezsgőgyártás</i>
Nyelvtani jellemzők	
főnév; szóvaltozat: <i>pezsgőbor</i>	
*Célnyelvi ekvivalens (<i>a kifejezés előtt az ekvivalencia szintjével jelölve</i>) ¹⁴ :	
= r <i>Schaumwein</i>, -(e)s, -e (= Ab einem Kohlendruck von mindestens 3 bar spricht man von einem Schaumwein. https://blog.liebherr.com/hausgeraete/de/champagner-perlwein-schaumwein/) ± r <i>Sekt</i>, -(e)s, -e (= Als Sekt bezeichnet man Qualitätsschaumweine, deren Alkoholgehalt mindestens 10 Prozent betragen. Die Herstellungsregeln sind nicht so streng wie beim Champagner und es gibt kein vorgeschriebenes Anbaugebiet. https://blog.liebherr.com/hausgeraete/de/champagner-perlwein-schaumwein/) ± r <i>Champagner</i> (= Champagner ist ein Schaumwein, der im Anbaugebiet „Champagne“ (Frankreich) nach strengen Auflagen angebaut wird. https://blog.liebherr.com/hausgeraete/de/champagner-perlwein-schaumwein/)	
*Forrásnyelvi definíció forrásmegadással:	Célnyelvi definíció forrásmegadással:
<i>Olyan termék, amelyet friss szőlő, szőlőmust, asztali bor készítésére alkalmas bor, asztali bor, m. t. minőségi bor, import bor (meghatározott esetben) első vagy második alkoholos erjesztésével állítanak elő, és amelyből a tároló edény kinyitásakor kizárólag az erjedésből származó szén-dioxid szabadul fel, és amelyben 20 Celsius-fokos hőmérsékleten, zárt tárolóedényben tárolva legalább 3 bar túlnyomás uralkodik.</i> Forrás (1): Mikulás Ildikó – Bene László 2003. Szőlő és bor az Európai Unióban. Európai Füzetek. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa. Budapest. Forrás (2): Magyar Borkönyv https://hu.wikibooks.org/wiki/Magyar_Bork%C3%B6nyv/Technol%C3%B3gia	<i>Schaumwein im Sinn dieses Gesetzes sind alle Getränke, die in Flaschen mit Schaumweinstopfen, der durch eine besondere Haltevorrichtung befestigt ist, enthalten sind oder die bei +20 Grad Celsius einen aufgelösten Kohlendioxid zurückzuführenden Überdruck von 3 bar oder mehr aufweisen [...].</i> https://www.buzer.de/gesetz/8881/b26399.htm
*Forrásnyelvi kontextus forrásmegadással:	Célnyelvi kontextus forrásmegadással:
Kontextus (1): <i>A tradicionális eljárással készített pezsgők legkevesebb 24-36 hónapig érlelődnek a pincékben. Az eljárás különlegessége, hogy a pezsgő abban a palackban kerül a fogyasztók asztalára, amelyben erjedt, majd érlelődött. A seprőt degorzsálással távolítják el a palackból.</i> https://torley.hu/pezsgokeszitesi-eljarasok	Kontextus (1): <i>Die traditionelle Flaschen-gärung ist in Frankreich in der Champagne entwickelt worden. Es ist das älteste und zugleich das klassische Verfahren der Schaumweinherstellung. [...] Bei der klassischen Flaschengärung findet die zweite Gärung in der Sektflasche statt.</i> https://www.prickelIndesdorf.com/was-ist-sekt-2

¹⁴ teljes egyezés: =; részleges egyezés: ±; az ekvivalencia hiánya: -

Kontextus (2): Az első champagne-i pezsgőbor felfedezőjének sokáig Dom Perignon bencés szerzetest tartották, aki 1668-ban csatlakozott a hautvillers-i Szent Péter apátsághoz pince-mesterként. Emlékét máig szobor őrzi a róla elnevezett pezsgőpincészet udvarán Epernay-ben. Forrás: Szentkirályi Orsolya 2019. A pezsgők eredetvédelme I. rész. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle. 14. (124.) évfolyam 3. szám, 2019. június.	Kontextus (2): Wie jeder Schaumwein, der den Namen Champagner tragen darf, wird Dom Perignon in der Champagne im Nordosten Frankreichs hergestellt. https://www.weisshaus.at/hersteller/dom-perignon/
Fogalmi háló (paradigmatikus kapcsolatok): (hiperonima, hiponimák, kohiponimák; szinonimák, antonimák) – forrás- és ekvivalensmegadással	
Hiperonima: <i>szénsavas bor</i> https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/szakkepzes/elelmiszeripar/nyersanyagok-feldolgozasa-az-elelmiszeriparban/a-borok-fo-tipusai/szensavas-borok Ekvivalens: (kohlensäurehaltiger) Wein https://www.vicampo.de/weinlexikon/perlage-cms-p714 Hiponima: tankpezsgő http://www.borutazo.hu/lexikon/tankpezsgo-l478.html Ekvivalens: Tanksekt https://derweinweber.de/de/wissenswert/champagner-oder-prosecco Kohiponima: <i>gyöngyözőbor</i> https://dubicz.hu/minden-amit-gyongyozoborokrol-tudni-kell/ Ekvivalens: Perlwein https://blog.liebherr.com/hausgeraete/de/champagner-perlwein-schaumwein/ Szinonima, antonima: Ø	
Szintagmatikus kapcsolatok: (kollokációk, állandósult szókapcsolatok, fordítási szempontból fontos szókapcsolatok) – forrás- és ekvivalensmegadással vagy fordítással	
- minőségi pezsgő; https://www.mindmegette.hu/pezsgo-vasarlasi-fogyasztasi-tanacsok-torley-50025/ Ekvivalens: Sekt https://blog.liebherr.com/hausgeraete/de/champagner-perlwein-schaumwein/) - termelői pezsgő; Mikulás Ildikó – Bene László 2003. Szőlő és bor az Európai Unióban. Európai Füzetek. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa. Budapest; Ekvivalens: Winzersekt (D), Hausersekt (A) Mikulás Ildikó – Bene László 2003. Szőlő és bor az Európai Unióban. Európai Füzetek. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa. Budapest.	
Szóalkotási produktumok (összetett és képzett szavak, redukált alakok)	
- pezsgőkészítés; https://torley.hu/pezsgokeszitesi-eljarasok ; Ekvivalens: Schaumweinherstellung https://www.prickelndesdorf.com/was-ist-sekt-2 - pezsgős szósz; https://sobors.hu/receptek/csirkemell-pezsgos-szoszban-recept/ Ekvivalens: Schaumweinsoße https://www.chefkoch.de/rs/s0/schaumweinso%C3%9Fe/Rezepte.html	
Megjegyzés:	
1. Más szakterületnek is terminusa: gasztronómia 2. pezsgő (melléknév) – Ekvivalens: rege pl.: pezsgő színházi élet (DE: reges Theaterleben: <i>Für Rosenheim ist dies umso interessanter, als der Ort vor 1933 noch ein sehr reges Theaterleben hatte.</i> https://www.stadtarchiv.de/stadtgeschichte/rosenheim-im-3-reich/zugriffe-auf-rosenheimer-theater/	

A kötet szerzői

Gyuris Norbert egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvű Irodalmak és Kultúrák Tanszék; Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Irodalomtudományi Tanszék

Kicsák Lóránt egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Társadalomtudományi Intézet, Filozófia Tanszék

Murányiné Zagyvai Márta főiskolai docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézet, Germanisztika Tanszék

Reichmann Angelika főiskolai tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézet, Anglisztika és Amerikanisztika Tanszék

Szép Beáta egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézet, Germanisztika Tanszék

